

Het dynamische leven met het water: erfvijand, bron van vruchtbaarheid en bondgenoot

Beknopte analyse van de cultuurhistorie van de Diefdijk-Noord en zijn omstreken

Culemborgse Voetnoot 2012-47

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Het dynamische leven met het water: erfvijand, bron van vruchtbaarheid en bondgenoot

Beknopte analyse van de cultuurhistorie van de Diefdijk-Noord en zijn omstreken

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Inhoudsopgave

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 47

ISSN: 0929-1334 december 2012

Een uitgave van het 'Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden'

Opgericht 14 oktober 1937

Redactie J.G. Borggreve, Y.E. Jakobs-Lommers,
H.L.F. Lagers.

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers

Kattenstraat 10, 4101 BM Culemborg

E-mail: yvonne.jakobs@planet.nl

Bijdragen kunnen worden gezonden naar de redactie via e-mail. Auteurs wordt verzocht zich te houden aan de redactionele richtlijnen, welke zijn te verkrijgen bij de redactie.

Vormgeving Hans Bassa (Studio Bassa)

Drukwerk Drukkerij Verschoor, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve

Vanghoutstraat 1, 4105 HE Culemborg

E-mail: secretariaat@voetvanoudheusden.nl

Website: www.voetvanoudheusden.nl

Girorekening 50 23 582 t.n.v. Het Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden

De contributie bedraagt € 15,00 per jaar.

Een (vrijwillige) extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.

Redactioneel

Inleiding

1. Toelichting op de cultuurhistorische themakaarten

1.1 Waterstaat; strijd tegen het water

1.2 Economie; ontworsteld aan het water

1.3 Verdediging; strijd met het water

2. Toelichting op de gouden structurenkaart

2.1 Evaluatie structuren van het eeuwenlange leven met het water

3. Gouden handreiking voor gebiedsontwikkeling

Verklarende woordenlijst

Bronnenopgave

3

5

7

9

23

35

45

49

55

61

64

Voor u ligt een bijzondere ‘Voetnoot’. Bijzonder door zijn afwijkende formaat, maar ook door zijn thema. Aanleiding is de Erfgoedkaart die de gemeente Culemborg recentelijk heeft laten opstellen. Die kaart laat zien dat de omgeving van de stad een schat aan cultuurhistorie herbergt. Komend jaar hoopt ‘Voet’ meer te kunnen zeggen over deze Erfgoedkaart. Er wordt naar gestreefd om deze cultuurhistorische kaart nog aan te vullen met een overzicht van verhalen die de inwoners van de gemeente persoonlijk binden aan Culemborg. Door deze verhalen erbij te betrekken, wordt de Erfgoedkaart van ons allemaal. Een kaart die kan worden ervaren als onze trotse identiteit. En die ook kan inspireren tot allerlei initiatieven om die Culemborgse identiteit uit te dragen.

Deze gouden kansen prikkelden ons om in deze ‘Voetnoot’ een rapport te publiceren dat een belangrijk deel van het gemeentelijk erfgoed belicht. De auteur is landschapshistoricus Ferdinand van Hemmen. In opdracht van de *Dienst Landelijk Gebied* Regio Oost in Arnhem* nam hij de cultuurhistorie van het noordelijke Diefdijkgebied onder de loep. Daarbij werd ook gekeken naar de Hollandse kant van de Diefdijk. Dit schiep kansen om cultuurhistorische verbanden te laten zien die over de huidige gemeente- en provinciegrenzen heen reiken. Van Hemmen

maakte zijn analyse aan de hand van meerdere thema’s, pelde de verschillende historische lagen in het landschap af en maakte volop gebruik van verbeelding. Dit leverde een aantal kaartbeelden op die de cultuurhistorische waarden en hun onderlinge relaties laten spreken.

Daarmee wil niet gezegd zijn dat met dit rapport een definitief beeld van de cultuurhistorie rond de Diefdijk is geschetst. Nieuw onderzoek kan een nieuw licht werpen op historische ontwikkelingen en de gebiedsidentiteit. Maar deze studie kan toch alvast, net als de Erfgoedkaart, een dankbare bron zijn die ons verder kan helpen in de fascinerende zoektocht naar de identiteit van ons Culemborg. Een tocht, die kan leiden tot nog meer historisch besef, liefde voor onze woonomgeving en thuisgevoel.

* Wij danken mevrouw Elizabeth Hartgers van de Dienst Landelijk Gebied voor de spontane medewerking aan de uitgave van dit rapport. Om diezelfde reden is dank verschuldigd aan het bureau Harry Derks - DLA+ Landscape Architects bv in Groesbeek, in samenwerking waarmee het rapport tot stand kwam.



Inleiding

Ruimtelijke kwaliteit

Deze studie behelst een bondige landschapshistorische analyse voor het plangebied Diefdijk-Noord. Opdrachtgever is de Dienst Landelijk Gebied (DLG). Deze dienst regelt, in opdracht van de provincie Gelderland, de planvorming en gebiedsontwikkeling van het nationaal landschap de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit doet de DLG door het bijebrengen van alle beleidsopgaven in een ruimtelijk kader. Daarnaast werkt de DLG de mogelijke maatregelen uit in een ontwikkelingsplan. Dit ontwikkelingsplan is gericht op het meer beleefbaar maken van het waterlinielandschap. Ook heeft het als oogmerk het voorkomen van ruimtelijke versnippering in een gebied dat een van de gaafste onderdelen vormt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, intussen aangewezen tot Rijksmonument en bestempeld als kandidaat voor de UNESCO-erfgoedlijst. De voorliggende analyse kwam tot stand vanuit het besef dat de cultuurhistorie in plangebied Diefdijk-Noord bijzonder rijk is en zoveel meer vertelt dan alleen de geschiedenis van de waterlinie. Het resultaat van deze analyse vormt één van de bouwstenen voor bevordering van de ruimtelijke kwaliteit bij het uitvoeren van maatregelen in het kader van het ontwikkelingsplan. Cultuurhistorie kan daarbij bovendien een impuls geven aan recre-

atie/toerisme en aan de ontwikkeling van dragers voor nieuwe en duurzame economie.

Gouden structuren

Beperkt in budget en tijd, beoogt deze studie niet de totale cultuurhistorie van het plangebied te belichten. Ze heeft meer het karakter gekregen van een cultuurhistorische quickscan. Daarbij zijn keuzes gemaakt vanuit de gedachte dat deze studie vooral input moet leveren aan de ruimtelijke kwaliteit in het plangebied. Ingezoomd is daarom op die cultuurhistorie in het landschap die vertelt over het dynamische leven met het water door de eeuwen heen. Zij is op beknopte wijze uit de doeken gedaan aan de hand van drie thema's: Waterstaat; strijd tegen het water, Economie; ontworsteld aan het water en Verdediging; strijd mét het water. Deze cultuurhistorische of 'gouden' structuren worden in onderling verband gezien als hoofddrager van de identiteit van het plangebied. Ze bezitten ook een grote potentie als bron van inspiratie voor de huidige ruimtelijke opgaven, opgaven op het vlak van stedenbouw, waterbeheer, natuurontwikkeling, recreatie/toerisme en duurzaamheid.

Opgeschaald

Al met al kan de cultuurhistorie van het leven met het water door de tijd heen een flinke impuls geven

aan de ruimtelijke kwaliteit van vernieuwingen in het plangebied. Maar landschapshistorische structuren reiken verder dan bestuurs- of plangrenzen. Het is dan ook te prijzen dat in de gebiedsontwikkeling Diefdijk-Noord zowel naar de Gelderse als naar de Hollandse en Utrechtse zijde van de dijk wordt gekeken. Om de cultuurhistorie maximaal uit de verf te kunnen laten komen in ontwikkeling, is het eigenlijke plangebied nog wat opgeschaald. Zo kan ook ontwikkeling buiten het plangebied via de cultuurhistorie een steentje bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit binnen het plangebied.

Luchtfoto's

Deze studie heeft gebruikt gemaakt van uiteenlopende bronnen, waaronder documentatie uit archieven en bibliotheken, vooral historisch kaartmateriaal. Verder ook luchtfoto's uit de WO II, die nog een verrassend goed beeld geven van het fijn gestructureerde landschap uit de tijd vóór de ruilverkavelingen. Gef profiteerd is ook van moderne bronnen als AHN en Google Earth. Bijzondere dank is verschuldigd aan het historisch genootschap 'A.W.K. Voet van Oudheusden'. Het stelde spontaan kopij beschikbaar van een in de pijplijn zittende publicatie over de ontginningen tussen Lek en Linge en de rol die de telgen van het geslacht Van Bosinchem daarin hebben gespeeld. Deze teksten, van de hand van Piet Beltjes en Bert Blommers, hebben waardevolle gegevens aangereikt voor de schets van de structuren van middeleeuwse waterbeheersing en ontginningen. De relictten van deze cultuurhistorie hebben betrekking op het echte DNA van het landschap. Ze zijn daardoor van grote betekenis

als inspirator voor ruimtelijke vernieuwing in velerlei opzicht. De studie is opgebouwd uit drie onderdelen, namelijk:

- Een inventariserend gedeelte bestaande uit een toelichting op de kaarten van een drietal cultuurhistorische structuren of thema's
- Een evaluerend gedeelte bestaande uit een toelichting op de overzichtskaart van de cultuurhistorische thema's, de 'gouden structurenkaart'
- Een korte handreiking voor benutting van cultuurhistorie in de gebiedsontwikkeling van 'Diefdijk Noord'

Leeswijzer

Het rapport kent een drietal hoofdstukken. Hoofdstuk 1 bestaat uit toelichtingen op de drie cultuurhistorische themakaarten die zijn gemaakt. Elke thematische toelichting heeft het karakter van een paragraaf gekregen. In hoofdstuk 2 is een evaluatie gemaakt van de kaart waarop alle thema's samenkomen, de 'gouden structurenkaart'. Hekkensluiter is een hoofdstuk dat, op basis van de evaluatie en een aantal uitgangspunten, aanbevelingen doet voor omgaan met cultuurhistorie in het plangebied.

1

Toelichting op de cultuurhistorische themakaarten





Hollands rots in de Gelderse branding

1.1 ‘Waterstaat; strijd tegen het water’

Kleine rivier

‘Wie ’t water deert, die ’t water keert’ was een van de leidende principes in de ontwikkeling tussen Lek en Linge sinds de Middeleeuwen. Meer dan duizend jaar geleden lagen hier vermoedelijk nog geen dijken. De Linge fungeerde nog als grote meestromende nevengeul van de Waal tussen Tiel en Gorinchem. Pas in de 13^e eeuw werd die geul bij Tiel afgedamd. Ze ging toen deel uitmaken van de hoofdafwatering van de dorpen tussen Rijn en Waal. De Lek vormde in de Vroege Middeleeuwen nog een kleine rivier, ontsproten als crevasse uit de Rijnbocht bij Wijk bij Duurstede. In 1122 werd de monding van de Kromme Rijn afgedamd. Voorbij deze afdamming ontwikkelde de Lek zich daarna tot een volwassen rivier die zich kronkelend een weg westwaarts baande. Het rivierwater kon zich eerst nog via geulen en laagten in/tussen de natuurlijke hoogten – de stroomruggen – aan de rand van het huidige plangebied naar de landinwaartse kommen ontlasten.

Zijdewenden

In dit door het rivierwater gedomineerde gebied ontstond in de 11^e eeuw grote honger naar land. De brede stroomgordels, zoals die bij Beusichem, Vianen en

► *Bisschopsgraaf bij de Zeedijk, hier zijkade van de polder Lanxmeer in Culemborg.*

rond de Linge, waren al in cultuur gebracht. Vanaf deze hoogten werd de aanval geopend op de aangrenzende woeste gronden: een mengelmoes van smalle stroomgordels en omvangrijke drassige kommen (zie kaart Actueel Hoogtebestand Nederland [voortaan: AHN] p. 30). Om het land te kunnen bewerken moest eerst het water worden beheerst, met name door de aanleg van kaden. Deze lagen al volop rond de dorpen op de brede stroomgordels. Eerst waren hier zijkaden of zijdedwenden en achterkaden of achterwendden verzezen. De zijkaden leidden het rivierwater, dat via de geulen en laagten in/tussen de stroomruggen landinwaarts stroomde, af van het boerenland van het dorp. De Achterkaden voorkwamen dat het rivierwater vanuit de kommen opklom naar de weiden en hooilanden op de hellingen van de stroomruggen.

Natte wildernis

Op de themakaart ‘Waterstaat’ geven donkerblauwe pijlen aan hoe het rivierwater mogelijk een tijdlang naar de komgronden in het hartje van het plangebied stroomde. Vermoedelijk gebeurde dat in de 10^e - 11^e eeuw rond De Meer, waarlangs Culemborg zou ontspruiten, rond een weggespoeld deel van de stroomgordel van Redichem en rond het Zeisdal (dal = laagte), pal ten oosten van Everdingen. De oriëntatie van de verkaveling in het Culemborgse Veld geeft nog een idee van het natuurlijke verhang. Het water stroomde blijkbaar uit de richting van Beusichem en Culemborg zuidwestwaarts, richting Leerdam.

In het prille begin vormde de Donkere Kade de achterkade van de Leerdamse polder Oud Schaik. Rond de huidige Diefdijk lag de zijkade van die oude ont-



ginning. Beide kaden beschermden het Schaikse boerenland op de stroomgordel en oeverzone van de Linge tegen het water opdringend vanuit de natte wildernis van het Culemborgse Veld. Opvallend is ook de ligging van de Rietveldse Weg – een kade van de ontginningspolders Lanxmeer (met Achter ’t Zand) en Rietveld/Paveien – ten opzichte van het gebied waar een deel van de stroomgordel van Redichem werd weggespoeld door de Lek. Het Lekwater moet hier een tijdlang bij hoge rivierstand haast ongehinderd landwaarts hebben gestroomd. De themakaart wekt de indruk dat de Rietveldse Weg een aaneenschakeling van voorkaden van ontginningspolders vormde in een tijd dat Goilberdingen en Prijs nog niet bestonden en de rivier hier soms nog gemakkelijk toegang had.

Samenhangende bekading

Opmerkelijk is dat de lage gronden in het plangebied al waren ontgonnen voordat de dijkringten tus-

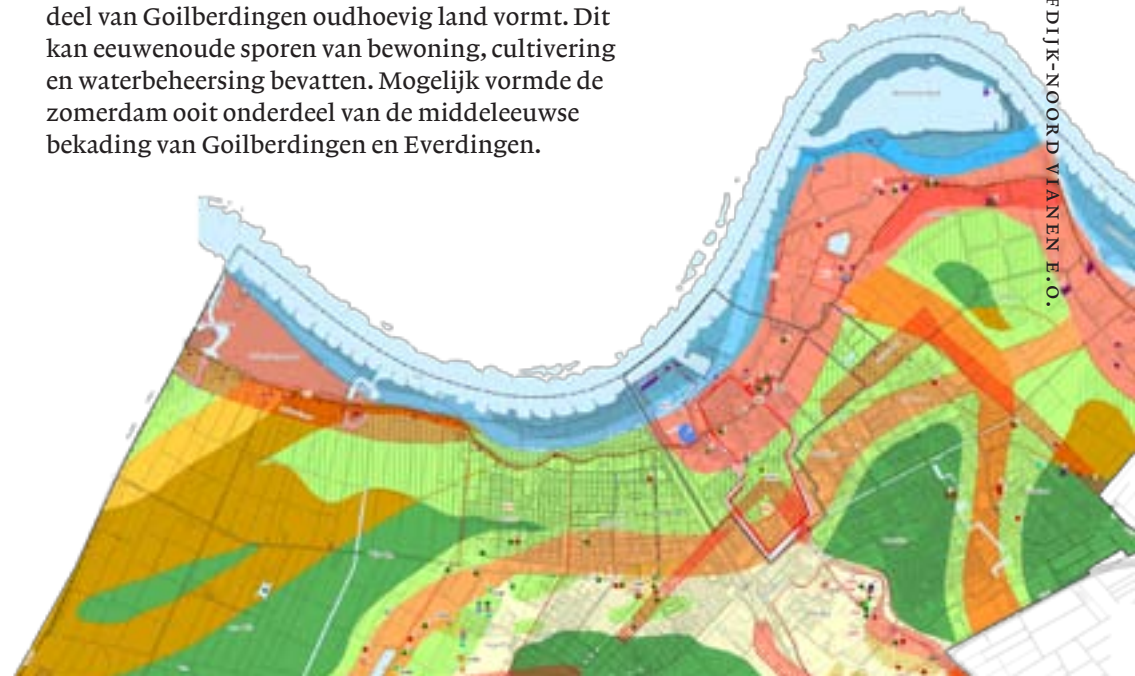
sen Neder-Rijn/Lek en Waal/Merwede waren gesloten. Tot dan toe kon het rivierwater nog op natuurlijke wijze naar de komgronden stromen, al in de bovendelen van de Rijndelta, in de Betuwe. Het werkte zich daarna via een reeks van laagten westwaarts, benutte of forceerde openingen in natuurlijke hoogten, werd daarbij misschien nog een handje geholpen door de mens. Belaagd door water uit de stroomopwaarts gelegen kommen en vanuit de nabije Lek en Linge, moeten de uitgestrekte lage gronden van het plangebied om de haverklap hebben blootgestaan aan overstromingen. De cultivering van deze laagten vroeg dan ook van meet af aan om watermanagement van de bovenste plank. Een andere werkwijze werd nu gevolgd dan rond de dorpen op de brede stroomruggen eerder. Ditmaal werden bij het ontginnen direct al polders gevormd, en wel door de bouw van zij-, voor- en achterkaden. Zo ontstond langs de noordrand van het plangebied een keten van die ontginningspolders. Doordat hun kaden aan de rivierzijde op elkaar waren aangesloten, waren ook de laagten en geulen in en tussen de stroomruggen afgedamd geraakt. Zo was een samenhangende bekading langs de Lek ontstaan. Die bekading werd in een volgende fase uitgebouwd tot een dijk, de Lekdijk.

Oudhoevig land

Een voorbeeld van die aanpak is de polder Goilberdingen. Oude kaarten laten zien dat de verkaveling van die polder de aangrenzende uiterwaarden in loopt. Dat wijst erop dat de verkaveling ouder is dan de dijk en deze is teruggelegd. Uit de archeologische verwachtingskaart van Culemborg (zie hiernaast)

blijkt dat Goilberdingen deels is aangelegd op het weggespoelde deel van de stroomgordel van Redichem. Goilberdingen bestond al vóór de 13^e eeuw. Vóór het ontstaan van die polder moet in het gat in de stroomgordel voor de hooggewassen Lek nog de weg hebben opengelegd naar de komlaagten rond de huidige Waai, in het midden van het plangebied. Later, wellicht nog in de Middeleeuwen, moest ook de (teruggelegde) dijk van Goilberdingen het ontgelden. Hij werd dan ook ‘Quaden dijk’ gedoopt. De dijkkronkels – inlagen – ten westen van Culemborg getuigen nog van doorbraken in die dijk en van dijkherstel. Minder opvallend zijn de sporen van watergeweld bij de Goilberdingerwaard. Hier moet de dijk over grote afstand landinwaarts zijn verhuisd. Uit de themakaart is op te maken dat het buitengedijkte deel van Goilberdingen oudhoevig land vormt. Dit kan eeuwenoude sporen van bewoning, cultivering en waterbeheersing bevatten. Mogelijk vormde de zomerdam ooit onderdeel van de middeleeuwse bekading van Goilberdingen en Everdingen.

▼ Archeologische Verwachtingskaart Gemeente Culemborg, bron RAAP, rapport 1438 kaart-bijlage 1



Veenstroompje

Van lieverlee kreeg in het gebied tussen Lek en Linge een mozaïek van polders gestalte. In het hart hiervan overheerste eerst het beeld van smalle, mogelijk al open stroomgordels, zich slingerend door moerassen beschaduwde door elzen- en wilgenbos. Dit landschap maakte plaats voor een coulisselandschap van dwergpolders omlijst met kaden die ook fungeerden als wegen. Deze werden op den duur omzoomd door knotbomen en ander opgaand geriefgeboomte. Het bermgeboomte zal ook nuttig zijn geweest doordat het bij overstroming de ondergelopen polderwegen markeerde. De zwarte lijnen op de themakaart wijzen de dijkes van de sinds de Middeleeuwen ontstane boerenpolders aan. De komst van die polders noopte ook tot samenwerking in de afwatering, vanaf de omtrek van Culemborg op de Linge en vanaf de contreien van Everdingen en Zijderveld op de Zederik, een veenstroompje dat het overtollige water afvoerde naar de Linge.

► *De Bolgerijse Kade, gelegen op de scheiding van de ontginningspolders Bolgerijen en Tienhoven.*

►► *De Waai tegenover Zijderveld; het verhaal wil dat met helder weer in de kolk de roeden van de verzwolgen hooiberg kunnen worden gezien.*



Grote overstromingen

In de 13^e eeuw leek de waterbeheersing tussen Lek en Linge te verbeteren dankzij de bedijking langs Neder-Rijn/Lek en Waal. Maar die bedijking toonde al gauw haar schaduwzijde. De invloed van de rivieren was weliswaar teruggedrongen naar een kleine ruimte, het winterbed. Maar die insnoering leidde ook tot het opeenhopen van rivierwater als de Rijntakken in herfst en nawinter het regen- en smeltwater moesten verstouwen. Opstuwung in het winterbed leidde vaak tot dijkbreuken. Daarbij baanden zich plots massa's water een weg landinwaarts. Anders dan in de tijd vóór de bedijking hadden overstromingen voortaan een gewelddadig karakter. De kans op dijkdoorbraken werd nog vergroot door de versnippering in de zorg over dijken en afwatering en door gemis van een centraal rivierbeheer. In de 13^e eeuw ontstonden dan ook grote overstromingen. Vaak waren ze een gevolg van doorbraken ver stroomopwaarts, in de Betuwe of zelfs op het huidige Gelderse Eiland, toen nog een



onderdeel van de Betuwe. Er bestond nog geen beproefd stelsel van dwarsdijken dat de opmars van het vloedwater kon vertragen. De dwarsdijk van Over-Betuwe, de Spanjaardsdijk van Neder-Betuwe en de Aalsdijk van Buren/Culemborg werden pas in de 15^e en 16^e eeuw gebouwd. Schier ongehinderd kon rond 1300, na dijkbreuken in de bovenmond van de delta, het overstromingswater westwaarts ruisen, naar het met zoveel pijn en moeite aangelegde boerenland in Holland. Keer op keer werd dit een prooi van het Gelderse water. Dat spoorde aan tot de bouw van een dwarsdijk die immense gevolgen zou krijgen voor de waterbeheersing tussen Lek en Linge.

Kinderdijk

In het voorjaar van 1284 werd in de kerk van Everdingen gesproken over een doelmatige waterkering en -lossing in de huidige Vijfheerenlanden. Ook de grootgrondbezitters waren van de partij, waaronder de kapittels van de Dom en Oudmunster in Utrecht. Een van de besluiten was om de Diefweg uit te bouwen tot een dijk. Een dijk, die de Hollandse polders zou kunnen beschermen tegen het Gelderse overstromingswater. Daartoe zou de Diefweg worden opgehoogd. Deze weg vormde grotendeels een aaneenrijging van zijkaden van ontginningsblokken. Die kaden lagen tussen een complex van stroomgordels bij Everdingen en de stroomgordel van de Linge bij Leerdam. Door de tijd heen werd de Diefdijk nog meermalen verbeterd. Zo kreeg op den duur een formidabele waterkering gestalte. Eeuwenlang zou zij een onverzettelijke Hollandse rots vormen in de Gelderse branding. Al was ze niet altijd opgewassen tegen het geweld van de waterwolf.



Dan ging ook de Alblasserwaard kopje onder, helemaal tot aan de Kinderdijk.

Vingerling

De themakaart laat zien dat het landschap van de Diefdijk te vergelijken is met het uiterlijk van een gehavende bokser. De dijk kent tal van littekens van een eeuwenlange strijd tegen het water. Het indrukwekkendst zijn wel de reusachtige, grondeloos diepe wielen of doorbraakkolken, waaronder het Wiel van Bassa en de Waai bij Zijderveld. Na de doorbraken moest de dwarsdijk steeds worden hersteld. Daarbij verrees de dijk nu eens binnenom dan weer buitenom de doorbraak. Hierbij ontstonden de karakteristieke dijkkronkels – inlagen en uitlagen. Hoogst zeldzaam zijn de relictten van een nooddijkje, een vingerling, buitenom de uitgestrekte Waai bij Zijderveld. In de wijde omtrek zijn stille getuigen

▲ *Overstroming van 1809; de Diefdijklinie hield geen stand zodat het water de Kinderdijk bereikt.*

van de doorbraken en het dijkherstel te vinden. Zo liggen binnenom de Waai en het Wiel van Bassa nog waaiers van zand, grind of ander materiaal – overslaggrond – die het overstromingswater had meegevoerd uit de putdiepe kolken. Rond de doorbraken wijzen zopen nog de plaatsen aan waar naarstig klei is gewonnen voor de bouw van de nieuwe dijken.

Steile taluds

Verder draagt het landschap van de Diefdijk nog opzienbarende sporen van dijkonderhoud. Zo liggen aan de westkant brede stroken uitgedijkt land, moerassen ontstaan door afgraving van specie voor dijkversterking en -onderhoud. In deze draslanden liggen nog resten van spekdammen: kaden van wilgenhout en aarde waarover de gewonnen specie naar de dijk werd gebracht. Aandacht verdient ook het dijklichaam. Het bezit op legio plaatsen nog die voor oude dijken typerende steile taluds. Hier en daar zijn bermten aangebracht om de stabiliteit van de dijk op te krikken. Ze worden veelal opgeluisterd door fruitgeboomte. De dijk is daardoor als het ware opgegaan in het boerenland. Bijzondere vermelding verdienen ook de knotbomen langs de dijkteen aan de Gelderse zijde. Dit groen zal ooit mede zijn benut als extra bescherming van de dijk tegen golfvoerloop en -overslag en tegen aanvallen van op het overstromingswater drijvende huisraad en ijsschotsen.

Gelderse boeren

Rond de dwarsdijk is nog een contrast te ervaren tussen een van oudsher schaars bewoonde Gelderse



zijde en een intensiever bewoonde Hollandse zijde met clusters van boerderijen op terpen en soms verzonken in de dijk. Achter de dijkbebouwing ontrolt zich een landschap van grienden en eindeloos lange weiden doorsneden door een menigte sloten. Rond de dijk liggen nog relictten van verhoefslaging: het toewijzen van dijkonderhoud aan eigenaren van hoeven. Het kunnen resten van hoefslaggrenzen en -grensmarkeringen zijn, zoals oude perceelsscheidingen of (begraven) hoefslagpaaltjes. Bijzonder zijn ook de plekken waar de wachthuizen stonden van de polders die in bange dagen de Diefdijk verdedigden: het Hagesteinse Huis, het Viaanse Huis, het Everdingse Huis en – nog altijd intact – het Dordtse Huis van Alblasserwaard. Als de nood aan de man kwam, moest er niet alleen worden gewaakt tegen de waterwolf maar ook tegen pogingen van vertwijfelde Gelderse boeren om de Diefdijk door te steken. Van meet af was de ligging van de Hollandse dwarsdijk een crime voor de Gelderse waterlossing, vooral bij overstromingen.

► *Diefdijk in bloesemgewaad.*

Pregnante tegenstelling

Door het opstuwende effect van de Diefdijk rees met overstroming het water aan de Gelderse kant van de dijk huizenhoog. Bij elke nieuwe watersnood klom het water hoger. Een beeld hiervan krijgen we aan de hand van de waterpeilmerken in de muur bij de Binnenpoort van Culemborg. Gevolg van de enorme wateroverlast was dat het gebied aan de oostkant van de Diefdijk haast ontvolkt raakte. Meerdere gehuchten werden verlaten. In Culemborg verrees zelfs een nieuw stadgedeelte – de Nieuwstad – om de ont-heemden te huisvesten; zie de volgende paragraaf. Het handvol boerenhuizen dat in het veld bleef, stond op terpen die op den duur nog fors moesten worden opgehoogd. Zo ontstond rond de Diefdijk een bizarre en pregnante tegenstelling, aan de oostzijde een eenzaam, door intense wateroverlast getekend boerenland met sporen van vergane gehuchten,



aan de westzijde een weelderig groenland met linten van boerderijen langs kaden/dijken. Het contrast in de nederzettingsstructuur spreekt op de themakaart des te meer doordat aan de Culemborgse zijde van de Diefdijk verlaten plekken zijn aangegeven. Opvallend is de plek met de verdwenen lintbebouwing bij Paveien. De geheimen van dergelijke lost villages bevinden zich nog in de bodem.

Herrie

De ligging van de Diefdijk was ook een nachtmerrie voor de reguliere Culemborgse waterlossing. Na de afdamming van de Linge bij Tiel in de 13^e eeuw was het voor Culemborg en zijn ommelanden extra aantrekkelijk om af te wateren op het riviertje. Door de bouw van de Diefdijk was dit gebied gedwongen zijn afwatering langs de buitenteen van de dwarsdijk zuidwaarts te laten lopen, naar een sluis in de Meer-



◀ *Hollandse hoeve langs de Diefdijk; op de achtergrond de eindeloos lange cope-ontginning.*

◀◀ *Terpboerderij in het Culemborgse Veld; opstuwning van water door de Diefdijk noopte tot fikse ophoging van het woonerf.*

dijk. Zijn hoofdwatering – de Culemborgsche Vliet – liep daarbij door de dorpspolder Acquoy. Op haar oevers rezen kaden op die moesten verhinderen dat ze zou overlopen en het omliggende boerenland zou overstromen. De confrontatie tussen Culemborgse waterlossing en Hollandse waterkering leidde vaak tot herrie. Zoals in 1497 toen bij Zijderveld een doorbraak was gevallen in de Diefdijk en de Waai was gevormd. De Hollanders zagen er geen been in om een vingerling, een nooddijkje, dwars door de Culemborgsche Vliet en de Goilberdingsche Wetering heen aan te leggen. Opgezadeld met stagnatie in de waterlossing, protesteerden de Culemborgers fel. Maar ze moesten bij de rechter bakzeil halen. Toen het gigantische dijkgat bij de Waai weer eenmaal was gerepareerd, stond niets meer een herstel van de Culemborgse afwatering in de weg.

► *De Culemborgsche Vliet bij Acquoy.*

Achtermolens

De Waai werd daarbij onderdeel van die waterlossing. Dat kwam goed van pas. De reuzenkolk bood namelijk de kans tot opslag van water dat niet meteen kon worden geloosd op de Linge bij Asperen. Vanaf de 15^e eeuw werd het steeds moeilijker af te wateren via de Linge. Boosdoener was de toememende activiteit van de Waal/Merwede. Het werd daardoor almaar lastiger om Lingewater te slijten aan de rivier bij Gorkum. Steeds vaker kwam het zelfs voor dat de Waal/Merwede zich via het Widschild ontlastte naar de Linge. Culemborg zette alle zeilen bij om zijn afwatering te stimuleren. Dat gebeurde vooral door inzet van molens, al vanaf de 16^e eeuw. Tenslotte klapwiekten vier achtermolens op de huidige Molenkade en drie voormolens rond

de uitmonding van de Culemborgsche Vliet in de Linge, bij De Horn.

Oude Vliet

Maar ook deze oplossing zette geen zoden aan de dijk. Reden waarom de stad besloot om de waterlossing maar te verleggen naar de Lek. De hoofdafvoer verliep nu via de Oude Vliet. Op de themakaart is te zien dat die vanaf het Culemborgse Veld naar een sluis in de dijk bij 't Spoel liep. Maar de oplossing was een kort leven beschoren. Door de opening van het Pannerdensch Kanaal begin 18^e eeuw werd de Lek weer overstelpt met water. De Culemborgse afwatering bij 't Spoel liep in het honderd. Vandaar dat ze weer verhuisde naar de Linge! Door een bochtafsnijding in de Molenkade ontstond er wel meer kans om



water te bergen tussen de Diefdijk en de Culemborgsche Vliet. Pas met de komst van stoombemaling bij De Horn kwam er merkbaar verbetering in de Culemborgse waterlossing. Eeuwenlang zorgde ze voor een ongelooflijke ergernis en hersenbrekerij.

Slecht staal

Dat geldt ook voor een waterbeheersing die niet op regionaal maar op nationaal niveau speelde. In de 18^e eeuw leek Nederland het onderspit te gaan delven in de strijd tegen de waterwolf. Door de aanleg van het Pannerdensch Kanaal was de waterverdeling tussen de Rijntakken dramatisch verstoord, tot nadeel van het hart van Nederland. Vooral na dijkbreuken in de Rijnstrangen stroomde zoveel water naar de Lek dat de Utrechtse of Hollandse Lekdijken bezweken. Het water zaaide dood en verderf, veroorzaakte panische angst in het westen van het land. De directe oorzaak van dit onheil was meestal de Lekdijk Bovendams, tussen Amerongen en Vreeswijk. Deze Lekdijk beschermde in feite een groot deel van het westen van het land. Extra zorg baarde dat deze gewichtige dijk rustte op slappe, veenachtige ondergrond: slecht staal. In de wanhoop werden plannen uitgedroefd om de Lekdijk Bovendams bij nieuw hoogwater te ontzetten.

Jan Blanken

Zo ontstond het plan om het hooggewassen Lekwater af te leiden naar het Land van Culemborg. Er zouden sluizen komen in de Zuider Lekdijk. Terwijl aan de oostkant van de Diefdijk een brede strook land werd gereserveerd voor groene rivier. De Diefdijk zou gaan fungeren als leidijk. Deze



moest het Lekwater afleiden naar de Linge bij Leerdam. Via deze rivier zou het bij Gorcum worden geloosd op de Merwede. Het plan kwam niet verder dan de bureaulade door Gelderse tegenwerking. Maar rond 1809 dook het idee van zijdelingse afleiding weer op, bij de inspecteur-generaal van Waterstaat Jan Blanken. Hij veranderde op last van koning Lodewijk Napoleon de Diefdijklinie, om het hart van het koninkrijk te behoeden voor overstroming. Een van de maatregelen was het ombouwen van de Diefdijklinie tot een leidijkenlinie. Een sleutelrol was hierbij weggelegd voor de waaiersluizen, vernuftige sluizen die tegen hoog buitenwater in konden worden geopend. Het spook van zijdelingse ontlasting van de Lek bij Culemborg bleef tot ver in de 19^e eeuw rondwaren. Uiteindelijk bleken de normalisatie van de Lek en de dijkverbeteringen een heel wat betere oplossing.

▲ Kaart met 18^e eeuwse overstromingsscenario's in West-Nederland

► *Zuidelijke Lingedijk bij Spijk, vanaf 1809 onderdeel van de Diefdijklinie.*



►► *Jan Blanken reorganiseerde de Diefdijklinie in opdracht van koning Lodewijk Napoleon. Schilderstuk uit 1825 van Jean Augustin Daiwaille.*

Functieverandering

De themakaart toont een unieke waterstaatshistorische structuur: een raamwerk van kaden en sloten dat boekdelen vertelt over een waterbeheersing ontstaan met en na de ontginningen. Waterkering en waterlossing zijn daarin zonneklaar met elkaar in conflict. Nog heel wel voorstelbaar is de misère met de Culemborgse waterlossing in het voorland van de Diefdijk, rond de Goilberdingsche Wetering tussen Goilberdingen en de omgeving van Zijderveld, rond de omvangrijke Waai en rond de Culemborgsche Vliet tussen de Molenkade en de vlietluis bij de Horn. De kaart laat ook de functieverandering uitkomen die dijken of kaden in de loop van de tijd ondergingen. Opvallendste voorbeeld hiervan is de Diefdijk. Deze veranderde van een aaneenrijging van, ook als weg fungerende, zijkaden van ontginningspolders – zoals Over-Zijderveld, Neder-Zijderveld en Kortgerecht – in een stoere dwarsdijk die een tijdlang ook dienst deed als onderdeel van een leidijkenlinie.

Kantje boord

Een ander voorbeeld geldt de parallelweg van de Diefdijk, de Schaiksche Weg – voorheen Schaiksche Dijk – en de Graaf Huibertlaan, voorheen Poldersteeg. Deze weg bestond aanvankelijk ook uit een reeks zijkaden van boerenpolders uit de tijd van de ontginningen: Gouwenes, Autena, Bolgerijen, Over-Boeicop, Over-Heicop, Over-Middelkoop en Loosdorp (zie ook themakaart ‘Economie’). Maar hij vormde een kweldam bij overstroming van het Land van Culemborg. Als het water kantje boord



stond langs de Diefdijk vormde de strook polders aan de westkant van de dwarsdijk één grote waterplas. Een ander voorbeeld van functieverandering slaat op de kaden in de uiterwaarden in het noorden van het plangebied. De oorspronkelijke kaden of dijken van Everdingen en Goilberdingen moeten al vroeg door het terugleggen van dijken buitendijks zijn geraakt. Mogelijk gingen die oude waterkeringen daarna dienst doen als zomerkade van het buitendijks geraakte deel van het dorp, het oudhoevige land.

Dialectgrens

Kijkend naar de kaart, ontdekken we dat de komst van de Diefdijk enorme invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling van het plangebied. Geen plek in Nederland waar de invloed van de dijk als stimulator en als remming van menselijke ontplooiing zo beeldend is, zo goed kan worden ervaren. Veelzeggend is ook de aanwezigheid van een aloude streektaalgrens tussen Culemborg en de dorpen aan de Linge. De eeuwenlange wateroverlast in het Culemborgse Veld en omgeving heeft sinds de Middeleeuwen de menselijke communicatie sterk gefrustreerd, heeft gemaakt dat Culemborg min of meer een insulaire positie kreeg tussen Lek en Linge. De verbindingen met Everdingen en Vianen en met het Utrechtse gebied ten noorden van de Lek waren veel sterker dan die met de Gelderse dorpen aan de andere kant van de moerassige broekgronden. Door die voormalige natte wildernis hebben taalkundigen dan ook een dialectgrens getrokken, de lijn die onder meer de scheiding vormt tussen het Gelderse 'gij' en het Utrechtse 'jij/jai'.



Weerwolven

Daarnaast moet de Culemborgse wateroverlast een grote impact hebben gehad op het plaatselijke volksgeloof. Optekeningen van het P.C. Meertensinstituut en ook andere bronnen voeden de gedachte dat in het Land van Culemborg een buitengewoon sterk geloof bestond in heksen en weerwolven, meer dan waar ook in de rivierendelta. Misschien is die angst enigszins vergelijkbaar met die in het westelijk deel van de Bommelerwaard, ook eeuwenlang zwaar geteisterd door het geweld van rivieren en getijden. Naar verluidt, staat in het Rietveld nog een huisje waarvan de bewoners – een echtpaar – in de wijde omtrek bekend stonden om hun optredens als weerwolf of heks. Verteld werd dat de mannelijke

▲ *Boerderij langs de Graaf Huibertlaan in Over-Zijderveld.*





bewoner 's nachts in de gedaante van een hond voor zijn huis zat. Wie passeerde met vee, kar of fiets belandde met zijn hele hebben en houden in de Rietveldsche Wetering. Beducht voor weerwolferij waren met name de maaiers. Een ervan zwoer dat hij eens een collega tijdens de middagschaft met open mond een tukje had zien doen. Opeens was daaruit een salamander gekropen. De amfibie liep naar een sloot om te drinken en waggelde daarop de mond weer binnen. De slaper werd verdacht van weerwolferij. De paranoïde angst voor weerwolven en heksen – demonengeloof – kan niet worden losgezien van de frustraties die de bewoners van het Culemborgse Veld ondergingen in hun ongelukzalige woongebied. De heksen en weerwolven en de (onmenselijke) aantijgingen vormden een bliksemafleider voor die



teleurstellingen. Totdat de Moderne Tijd kwam met zijn bevrijdend rationalisme en zijn vermogen om de kwelling van waterwolf en weerwolf eens en voor altijd de wereld uit te helpen.

▲ *Gezicht op de Rietveldsche Wetering; op de achtergrond een huisje waar een notoire weerwolf zou hebben gewoond.*

◀◀ *De weerwolf was de schrik van het Culemborgse Veld. De angst voor de weerwolf is niet los te zien van de frustraties door tegenslag als gevolg van de plaag van overstromingen, de waterwolf.*



Imposante sporen van ontginningen en eeuwenlang boeren, van noeste arbeid van vele generaties

1.2 ‘Economie; ontworsteld aan het water’

Lappendeken

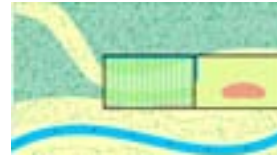
Door de eeuwen heen hebben de bewoners van het plangebied onder vaak belabberde omstandigheden kans gezien om brood op de plank te houden. Hiervoor moest het water worden beheerst, moesten dijken, kaden, wallen, weteringen en sloten worden aangelegd. Dit ging niet van de ene op de andere dag, zoals we hebben gezien in de toelichting op de themakaart ‘Waterstaat’. Op de themakaart ‘Economie, ontworsteld aan het water’ springt een lappendeken van boerenlanden in het oog. In dit bonte geheel schemert nog het raamwerk van poldertes door dat merendeels vanaf de 11^e eeuw vorm kreeg in de wirwar van kleine stroomruggen en moerassige laagten. Het veelkleurige patroon zegt daarmee ook veel over de versnippering in de cultivering van het land. De ontginningsinitiatieven hadden dikwijls in verschillende tijden plaats, kenden ook verschillende initiatiefnemers.



1. Nederzetting op stroomrug. Rivier kan nog uitwijken naar kom.



2. Zij- en achterkade op stroomrug keren water van geulen/ laagten.



3. Nieuwe polder sluit aan op geheel omkade oude ontginning. Kade aan rivier bewoond.



4. Nieuwe buurpolder gevormd. Gemeenschappelijke wetering voert water naar wilde kom.



5. Nieuwe polders landinwaarts. Wetering in hartje kom ook vaarweg, daardoor bewoond.



6. Rivierkade is dijk. Laatste wildernis ontgonnen. Kade op stroomrug bewoond, buitenpolders gevormd.

▲ Ontworsteld aan de rivier: schematische voorstelling van twee ontginningstypen tussen Lek en Linge

►► Structuur van wallen in de polder Zoowijk, zichtbaar op een luchtfoto van 1945. (bron: Speciale Collecties Wageningen UR)

Andere aanpak

Soms werd er op grotere schaal samengewerkt. Zo spreekt de opbouw van de strook ontginningsblokken aan de westkant van de Diefdijkklinie klare taal. De ontginningen in de omstreken van de Diefdijk hadden plaats vanaf de brede meandergordels in de verre omtrek: de stroomruggen bij Beusichem – Culemborg in het oosten en bij Hagestein in het noordwesten en de stroomgordel van de Linge in het zuiden. Opvallend is dat de afwisseling van stroomruggen en kommen vaak nauwelijks is af te lezen aan het verkavelingspatroon van de ontginningsblokken. Hoge en lage gronden binnen die poldertjes werden in één adem gecultiveerd.

Een heel andere aanpak dan in polders als die van de Lingedorpen. In de verkaveling hiervan is nog de stapsgewijze ontginning te herkennen, de sprong van de Lingestroomrug naar de oeverzones en die van de oeverzones naar de waterige kommen. Hierbij valt een overgang op van onregelmatige, blokachtige verkaveling naar een planmatig ogende strokenverkaveling.

‘Streepjescode’

Het onderscheid van hoog en laag komt binnen menig ontginningsblok van het huidige plangebied veel subtieler uit de verf, en wel in de ‘streepjescode’ van wallen of rabatten van ieder kavel. De wallen waren opgeworpen met de aarde die was gehaald uit de naastgelegen greppels. Zo ontstond een wasbordachtige structuur waarmee drassige gronden konden worden ontgonnen. Er lijkt een verband te bestaan tussen het aantal wallen en de hoogte hiervan en de



mate van wateroverlast. Rond stroomgordels zullen minder wallen zijn aangelegd dan in de kommen. Tenzij het lichtpunt van hun relatief hoge ligging teniet werd gedaan door hun situering in een opstuwingsvlakte van overstromingswater. Complete percelen kwamen op die wallen te liggen, kregen zo een golvende aanblik. Bij de aanleg van zowel wallen als kaden speelde mogelijk ook waterkwaliteit een rol. Zo kunnen ze zijn gebruikt om de invloed van water van slechte kwaliteit – zilt, ijzerrijk of zuur water – terug te dringen. Verder kunnen de kaden nog zijn benut om heilzaam kwelwater vast te houden of te leiden naar het veldgewas.

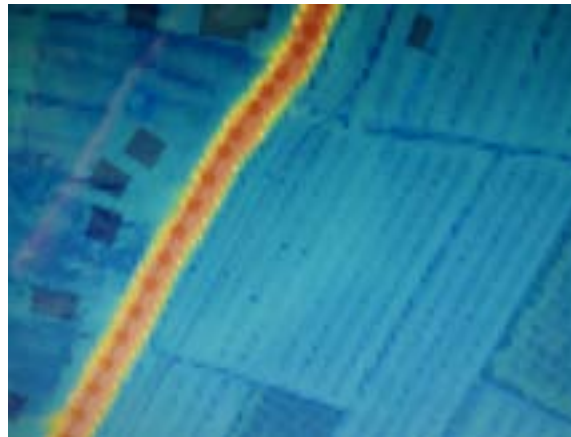
Misschien zijn ze daarnaast nog aangewend om afzetting van vruchtbaar slib met overstromingen, en daarmee ook de groei van wilgenhakhout, te bevorderen. Ook kunnen ze nog zijn ingezet om water te bufferen voor het voldoende vochtig houden van grienden in de zomer.



◀ *Structuur van wallen in de polder Zoowijk, gefotografeerd vanaf de Diefijk.*

Godverlaten

Mettertijd had de toenemende wateroverlast grote invloed op het landgebruik en patroon van nederzetting binnen de ontginningspolders. Belangrijke oorzaak van die overlast was de inklinking – bodemdaling – van het cultuurland sinds de inpoldering.



◀ *Structuur van wallen in de polder Zoowijk, zichtbaar op een AHN kaartbeeld.*

◀◀ *Structuur van wallen in de polder Zoowijk, zichtbaar op een Google Earth kaartbeeld.*

► *Het verhaal wil dat de heren van Paveien 's nacht met een kaars rondwaren in het Culemborgsche Veld.*

De waterplaag zal ook zijn bevorderd door de bouw van dwarskaden van nieuwe cope-ontginningen verder stroomafwaarts. Doordat het land meer drassig werd, zullen veel akkers hebben plaatsgemaakt voor weiden, hooilanden en grienden. Waarschijnlijk is in deze natte tijd op nogal wat percelen het aantal greppels fiks uitgebreid en zijn de tussen de greppels gelegen wallen met de uitgegraven grond opgehoogd. De waterplaag werd tenslotte fataal voor meerdere intussen gestichte ontginningsgehuchten. Een ervan was Paveien in het Culemborgse Veld. Het dorpje ging als een nachtkaaars uit. Nog vóór 1210 – zo'n eeuw na haar stichting – schijnt de kerk van Paveien te zijn overgebracht naar Lanxmeer. Paveien werd letterlijk een godverlaten oord. Verder westwaarts moet de wispelturige Lek het lot van het ontginningskerkje van Autena en misschien hierbij staande huizen hebben bezegeld. Het kerkje verhief zich wellicht op het complex stroomgordels van Autena/Tienhoven, even ten zuiden van Everdingen. Het bedehuis van Autena moet vóór 1225 zijn verdwenen door overstroming. De themakaarten 'Waterstaat' en 'Economie' laten het vermoeden uitkomen dat het in de stroombaan stond van het Lekwater dat ooit via het lage Zeisdal in Goilberdingen landwaarts moet hebben gestroomd.

Stalkaars

De komst van een samenhangende bedijking langs Lek en Linge in de 13^e eeuw gaf maar beperkt voordeel voor het lagere cultuurland. Door de bedijking – het is al uitgelegd – kregen overstromingen een verwoestend karakter. Als dijken doorbraken bulderde opeens een cascade van water en ijs landwaarts, ont-



stonden overstromingen die grote schade konden aanrichten. Tot overmaat van ramp werden de kaden van de cope-ontginningen tussen Everdingen en Leerdam uitgebouwd tot een dwarsdijk van de Vijfheerenlanden en de Alblasserwaard: de Diefdijk. Door de opstuwende werking van de binnendijk stond het land aan de Gelderse kant dikwijls blank. Verschillende ontginningsgehuchten die al kampten met wateroverlast werden nu geheel of grotendeels verlaten zoals Prijs en Paveien. Een lage heuvel in het veld zou nog de plek van het Paveiense kerkhof aanwijzen. Het verhaal wil dat hier 's nachts de 'graven van Paveien' ronddolen, met een stalkaars in hun hand. Ook in ontginningspolders als Rietveld, Voorkoop en Lanxmeer lichtte het gros van de bewoners zijn hielen. Velen weken uit naar de hoge gronden in het noorden van Lanxmeer. Hier zou de Culemborgse Nieuwstad ontstaan, met ommuring en gracht. Eeuwenlang vormde ze het agrarische hart van Culemborg, waar boerderijen en hooibergen het beeld bepaalden.

Slimme ratio

De ligging van de Diefdijk had immense invloed op het grondgebruik aan weerszijden van de dwarsdijk. Op de kaart is een markante tegenstelling te zien, enerzijds een door het water gekweld land met hooilanden, eendenkooien en grienden. Anderzijds een weelderig boerenland met weiden en akkertjes en bongerds bij boerderijen, een zinnebeeld van Hollands hoorn des overvloeds. Nog een ander contrast valt op rond de Diefdijk. Ten oosten van de dwarsdijk draagt het boerenlandschap nog duidelijk sporen van het natuurlijke landschap van dit deel van de delta. De natuurlijke laagten – de overstromingsvlakten van de rivier – hadden hier zichtbaar invloed op wijze en timing van aanleg van ontginningsblokken. Aan de rand van het Land van Culemborg overheerst de strakke planmatigheid van de cope-ontginningen. Ontginningen, zoals Lanxmeer en het Beusichemse Voorkoop in het zuidoosten en Goilberdin-



gen en Prijs in het noordwesten. Cope-ontginningen zijn zelfs troef aan de westkant van de Diefdijk. Het natuurlijke landschap schemert hier amper door in de verkaveling; hier domineert de slimme ratio van de ontginners die in de 11^e en 12^e eeuw hun geluk zochten en vonden in een grote waterrijke rimboe.

Kruistochten

Op de kaart prijkt een bont geheel van namen van ontginningspolders. De aandacht trekken Everdingen en Goilberdingen, beide eindigend op ‘ingen’ of ‘engen, enken (= bouwland), namen verwijzend naar oeroude, individuele ontginningen die later lijken te zijn opgegaan in nieuwe (cope)ontginningen. Opvallend is de trits van meestal verbasterde namen van vreemde plaatsen of landen, zoals Paveien (Pavia), Prijs (Parijs), Bolgarijen, Autena en Gouwenes. Het zijn namen bedacht in een tijd dat de geografische scope van de middeleeuwse mens groter



◀◀ *Rechts van de watergang ligt de heuvel waarop volgens de overlevering het Paveiense kerkhof lag. ‘Daar liepen de geesten rond te dwalen’, zo werd er verteld.*

◀ *Weteringhoeve in Bolgerijen bij Zijderveld.*

► *Grazige weiden van de Everdinger Polder.*



►► *Uitzicht vanaf de Diefdijk op de polder Goilberdingen.*

werd en waarin de handel, de kruistochten en de pelgrimstochten naar Jeruzalem de bewoners van de lage landen in verbinding brachten met verre, onbekende gebieden. Daarnaast vallen in het plangebied de toponiemen op, herinnerend aan de cope-ontginningen, zoals Heicop en Boeicop. Het begrip cope verwijst naar een overeenkomst tussen een groep ontginners en de landsheer, een gewichtig persoon als de bisschop of de graaf.

Boerengemeenschappen

De ontginners kregen het land dat ze met bloed, zweet en tranen veroverden op het water en de wildernis in volledige eigendom. Ook werden ze beloofd met garantie van hun persoonlijke vrijheid. Dat waren felbegeerde voorrechten in een tijd dat legio mensen nog onvrij waren en op hun have en goed nog zware verplichtingen drukten. De ontginners mochten veelal ook met de door de landsheer aangestelde schout de lagere rechtspraak uitoefenen. Doorgaans mochten ze ook een eigen dijkbe-

stuur oprichten en een eigen kerk(gemeenschap) stichten. Tegenover de verworven vrijheden en rechten stonden de erkenning van het gezag van de landsheer, het opdraven als soldaat in tijd van oorlog en het braaf betalen van de belastingen, zoals de tienden (een tiende deel van de oogst), aan de landsheer. Zo ontstond in het gebied rond de Diefdijk een aantal kleine boerengemeenschappen, loyaal aan het gezag en vrij in het gebruik van het land voor economische doeleinden.

Evenwijdige sloten

Aandacht vraagt nog de wijze waarop de cope-ontginningen werden ontwikkeld. De ontginners begonnen steeds met de aanleg van een bekading – met zij-, voor- en achterkaden – zodat een polder ontstond. Daarna was het zaak het oerwoud van elzen en wilgen te rooien. Vervolgens moet een wetering zijn gegraven aan het benedendeel van de cope-polder, parallel aan een lengtekade. De volgende stap



zal het graven van evenwijdige sloten zijn geweest, meestal haaks op het verhang van het gebied en van laag naar hoog. Hierdoor kon het water van de nieuw gegraven slootdelen meteen afvloeien naar de kersverse wetering. Tijdens het delven van sloten ontstonden percelen met een lengte van zo'n 1250 meter. De afstand tussen de sloten kon nogal verschillen. Op de stroomruggen langs de Lek, zoals in Everdingen en in Goilberdingen, zullen minder sloten nodig zijn geweest. Maar in de lage, natte broekgronden zullen juist extra veel watergangen zijn gegraven.

Verzwolgen

Legio sloten zullen erbij zijn gekomen toen het land inklonk en natter werd en akkers plaatsmaakten voor weiden of hooilanden. De structuur van middeleeuwse kavels en watergangen kreeg fasegewijs gestalte. De hiervóór behandelde themakaart 'Waterstaat' laat zien dat langs de lengtekade van de cope-ontginningen – de voor- of achterkade – gewoonlijk een lint van boerderijen oprees. Voorbeelden hiervan zijn de lintbebouwingen van Over-Heicop, Over-Boeicop en Bolgerijen. De themakaart 'Waterstaat' toont ook lintbebouwing rond de Lekdijk, in de cope-ontginningen Goilberdingen en Everdingen. Op de themakaart kan ontdekt worden dat deze bebouwing een voorgangster moet hebben gehad in de buitengedijkte delen van deze ontginningen. En wel rond de plaats waar eerst de bekading van Goilberdingen en Everdingen kan hebben gelegen, rond de zomerkaden van de uiterwaarden. Aan de noord-oostelijke rand van Goilberdingen kan een deel van de cope-boerderijen zijn verzwolgen, misschien al in de 12^e eeuw.



1. Ruig gebied met stroomrugges in wijde, bosrijke kommen.



2. Bouw van kaden voor inpoldering van de waterwildernis.



3. Aanleg wetering langs voorkade voor afvoer slootwater.



4. 1^e fase aanleg boerenland. Middewetering schept voorwaarden voor 2^e fase.



5. Voltooiing ontginningspolder met 1250 meter lange kavels.



6. Stichting woonbuurt langs voorwetering, ook benut als vaarweg.

▲ Aanval op de waterwildernis; wording van een cope-ontginning



▲ Culemborg aan de (Kleine) Lek anno 1575. Links van de stad ligt de door watergeweld getekende 'quaden dijk' van Goilberdingen.





Geestelijke invloed

De themakaart 'Economie' toont verder pijlen duidend op grote ontginningsgolven. De twee opmerkelijkste hiervan lijken in Culemborg op elkaar te zijn gestoten. Vanaf de stroomgordel van Hagestein, in het noordwesten, begon zo'n duizend jaar geleden een serie ontginningen, stroomopwaarts ofwel in oostelijke richting. Zo ontstonden Gouwenes, Everdingen en Goilberdingen (beide laatste als cope-ontginning) en vermoedelijk ook Prijs. Deze golf van cultivering vond plaats onder geestelijke invloed, invloed van de bisschop en kapittels van de Dom en Oudmunster in Utrecht. Vanuit de moederkerk Hagestein werden op den duur godshuizen gesticht in Autena, Everdingen, Zijderveld en ook in Hei- en Boeicop. Goilberdingen behoorde kerkelijk tot Everdingen; Prijs tot Autena. Althans toen de Diefdijk nog niet bestond. De kaart 'Waterstaat' bevestigt dat beeld van oost-west continuïteit. Zo lijkt de zuidgrens van Lage Prijs langs een aangegeven stippellijn door te lopen naar Autena.

Wereldlijke prikkels

Dit verschijnsel zegt ook wat over de ouderdom van de polder Over-Zijderveld en de andere cope-polders langs de westkant van de Diefdijk. Deze vormen een mogelijk 13^e-eeuws sluitstuk in de cultivering van de Vijfheerenlanden. Daarbij werd in één grote gecoördineerde ontginningsbeweging de Lekstroomgordel verbonden met de Lingestroomgordel. De ontginningsgolf vanuit Hagestein botste in Kortgerecht bij Schoonrewoerd op die van de Linge-stroomgordel in de heerlijkheid Leerdam. Bij Goilberdingen en Prijs ontmoette de Hagestein-golf de ontginningsgolf van de grote Beusichemse stroomgordel. Die laatste golf

► *Kade met wetering en lintbebouwing in Bolgerijen.*



was al heel vroeg doorgedrongen tot de stroomgordel van Redichem, waar ook Culemborg zou ontluiken. Rond 1100 moet de ontginningsgolf vanaf de Beusichemse stroomgordel ook zijn opgerukt via Lanxmeer, Paveien en Rietveld richting Prijs. IJverraars van deze cultivering moeten de familie Van Bosinchem en de uit dit geslacht voortkomende heren van Culemborg zijn geweest. Deze ontginningsbeweging kreeg wereldlijke prikkels.

Verrassend

Nog iets over de kwaliteit van de relictten van het eeuwenlange boerenleven, van de ontworsteling van het land aan het water. Om een beeld te krijgen van die relictten zijn oude en actuele topkaarten naast elkaar gelegd. Ook zijn luchtfoto's uit de WO II bekeken en de patronen daarop vergeleken met AHN- en Google-Earth kaartbeelden. Beperkingen in tijd en budget maakten dat dit slechts steekproefsgewijs

kon. De uitslagen waren verrassend voor het Gelderse deel van het plangebied door de aanwezigheid van nog relatief veel sporen van vroege cultivering. Niet verrassend was de constatering dat een deel van het oude boerenland in de Moderne Tijd was opgeslokt door het uitdijende Culemborg. De themakaart toont waar dit cultuurland plaatsmaakte voor stadsuitbreiding. Meer nog dan de relictten zijn hier de verhalen over dat eeuwenoude boerenland een inspiratiebron voor vernieuwing zoals stedenbouwkundige ontwikkeling. Zo kan via creatieve verbeelding worden ontdekt dat de wieg van Culemborg in Redichem staat. Dat kan aansporen tot extra aandacht voor de cultuurhistorie van die polder in het plan 'Culemborg aan de Lek'.

Drager van identiteit

Er was reden om te menen dat de ruilverkavelingen afbreuk hadden gedaan aan het oude boerenland. Nader onderzoek leerde dat nog vrij veel van dat cul-

►► *Hofstede langs de voorkade van Bolgerijen.*

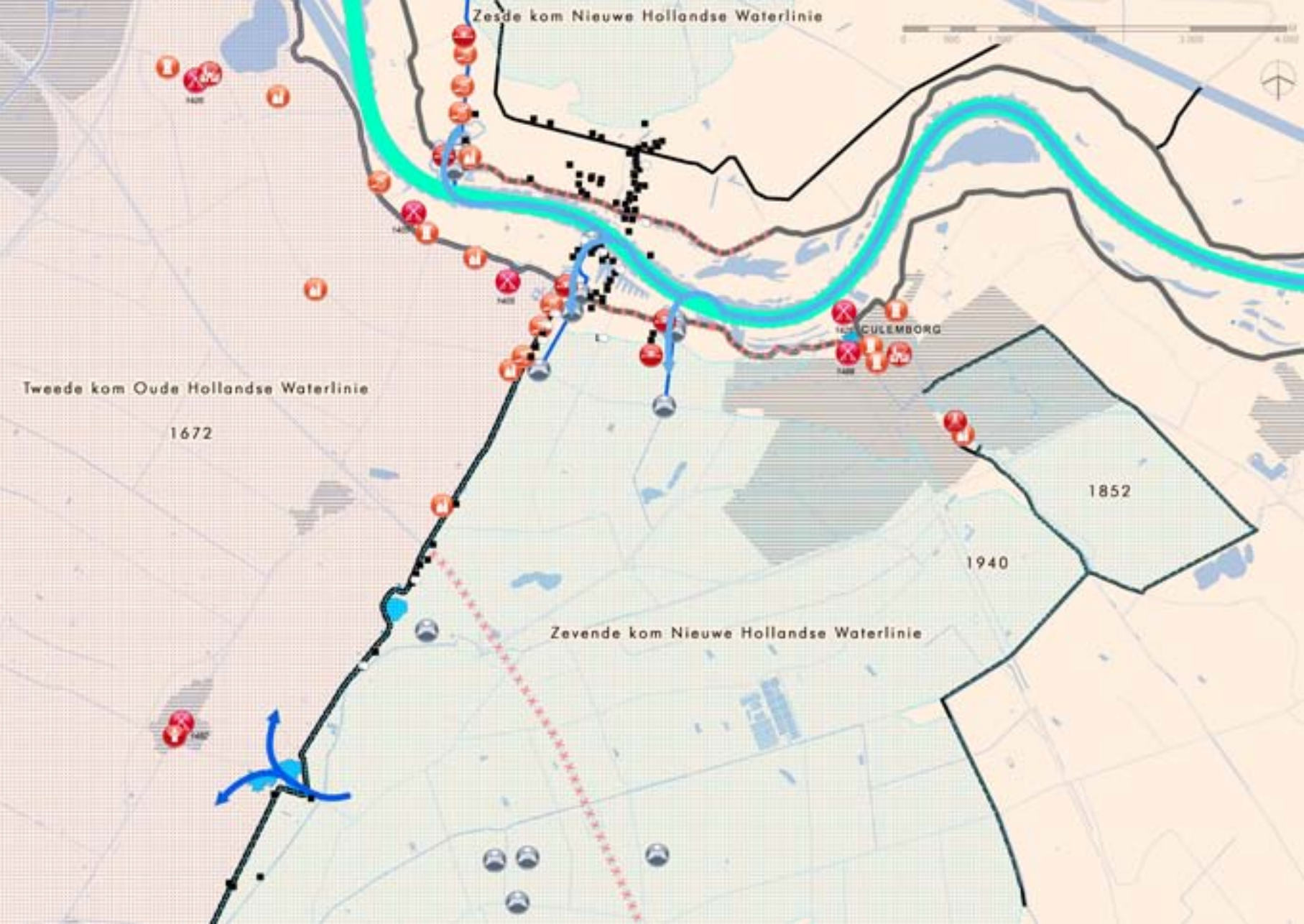


tuurland intact is gebleven. Natuurlijk zijn er kavels opgeschaald, zijn er veel slootjes gedempt en vervuld voor drainagebuizen, zijn er weteringlopen afgedankt en vervangen door nieuwe brede watergangen. Maar wat blijkt is dat de grove structuur van kaden en wegen en de oriëntatie van de verkaveling de ruilverkaveling goeddeels hebben overleefd. Bijzonder is dat die vlieger deels ook opgaat voor de fijne structuur van het middeleeuwse boerenland, het ‘wasbord’ van rabatten en greppels. Vooral lijkt dat het geval rond het zeldzaam grote aantal oude grienden en eendenkooien. De ruilverkaveling lijkt bedachtzaam op het oude cultuurlandschap te hebben voortgebouwd. Aan de Culemborgse kant van de Diefdijk ligt dan ook nog een kostbaar en monumentwaardig agro-historisch landschap, hoofbestanddeel van het cultuurlandschap van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het heeft daardoor extra grote betekenis als drager van identiteit voor allerlei ruimtelijke vernieuwingen. Vernieuwingen op het vlak van stedenbouw, water, groen en klimaatadaptatie.

Precieus ensemble

Ten westen van de Diefdijk is de structuur van leven van het land zelfs nog gaver gebleven. In sommige polders zijn wel percelen geëgaliseerd en vergroot en is de afwatering wat aangepast om de melkveehouderij een duwtje in de goede richting te geven. Het nagenoeg intacte oude boerenland vormt hier een uniek en precieus ensemble met de lintbebouwing van boerderijen en hofsteden langs eeuwenoude dijk- en kadewegen als de Diefdijk, de Zijderveldse Laan (Steeg) en de doorgaande wegen in Boeicop en Heicop. Ook kent het gebied nog tal van oude grien-

den, resten van hakhoutteelt op rabatten. Daarnaast bevinden zich rond de boerenerven van de lintbebouwing nog overblijfselen van hakhoutcultuur, soms zelfs van hennepeteelt. Met name in Vianen maakte deze teelt in de Gouden Eeuw furore door de grote vraag naar touw en zeildoek voor de schepen van de VOC, WIC en de Staatse oorlogsvloot. De relikten ervan kunnen bestaan uit met windsingels omlijste hennepakkertjes bij boerderijen en overblijfselen van brede rootsloten (rotten = het wateren of rotten van hennepstengels). Al met al vormt het agro-historische landschap in het westelijk deel van het plangebied een ware cultuurhistorische parel. Dit oude boerenlandschap belichaamt op-en-top de functie van de Diefdijk als beschermer van Hollands welvaart. Het verdient in samenhang met het landschap van de dwarsdijk en dat van de waterlinie zonder meer de status van gemeentelijk en Rijksmonument!



Water eeuwenlang sleutelbetekenis voor verdediging, eerst regionaal, later nationaal, als speerpunt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

1.3 ‘Verdediging; strijd met het water’

Gewestelijke machten

De themakaart ‘Verdediging’ laat zien dat het plangebied eeuwenlang een cruciale rol speelde in de verdediging. Daarbij springen de gerasterde vlakken in het oog, verwijzend naar de waterlinies, aan de west- en aan de oostzijde van de Diefdijk. Minder opvallend maar een tijdlang toch ook op te vatten als een linie is de Lek. De militaire betekenis van deze rivier gaat terug tot de Middeleeuwen, tot de roerige tijd van opkomst van de gewestelijke machten: Gelre, Utrecht en Holland. Het militaire belang van de Lek hing nauw samen met zijn economische belang. Met dit laatste moet het even bergaf zijn gegaan na de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede begin 12^e eeuw. Utrecht raakte daardoor afgesneden van de grote rivieren. Zijn handel leed grote schade. Maar nog vóór 1148 werd de Vaartsche Rijn gegraven. Die verbond Utrecht met de zijtak van de Lek, de Hollandse IJssel. Rond 1285 werd die zijtak



afgedamd. De Vaartsche Rijn kreeg toen een directe verbinding met de Lek bij Vreeswijk, pal tegenover Vianen. Het herstel van de verbinding tussen Lek en Utrecht moet de scheepvaart op die rivier een stevige bries in de zeilen hebben bezorgd. Extra gunstig voor die scheepvaart was dat de Lek sinds de afdamming bij Wijk bij Duurstede een echte, daarmee beter te bevaren, rivier was geworden. Van deze vooruitgang zullen ook boerennederzettingen, zoals Goilberdingen en Everdingen, hebben geprofiteerd die door de ontginningen langs de oevers van de Lek waren ontstaan.

Palissade

In de 12^e en 13^e eeuw zaten handel en transport op de Lek in de lift. Plaatselijke en regionale machthebbers probeerden hiervan een graantje mee te pikken, en

wel door versterking van de controle over de rivier en heffing van tol. Op den duur torenden meerdere kastelen langs de Lekoevers. Op de kaart zien we bij Culemborg een verschuiving in de plaatselijke verdediging naar de rivier. Zuidoost van de huidige stad wordt een twaalfde-eeuwse motteburcht aangegeven: een houten toren op een heuvel, omgeven met palissade en gracht. Deze sterkte lag in een bocht van het verlande riviertje De Meer. Hij kreeg rond 1300 een stenen opvolger: kasteel Kaetshage. Sinds de 13^e eeuw verrezen kastelen bij de Lek, eerst aan de westzijde, later aan de noordoostzijde van de nederzetting Culemborg. Aan de westkant rees de 'Culemborg' op, een burcht in een 'cule', mogelijk een moeras van de Meandergordel van Redichem'. In het hoogtij van dit slot moet ook kasteel Everstein hebben bestaan. Het staat op de kaart aangeduid in

► *De Lek bij Culemborg, in de Middeleeuwen een sfeer van conflicten en bloedige strijd.*



het buitendijkse deel van Everdingen, tegenover de Graaf Huibertlaan. Everstein werd rond 1304 geslecht door de heer van Culemborg. Er was strijd ontbrand tussen lokale machthebbers over wie de baas was over de Lek.

Roofbendes

Pais en vree was het evenmin verder westwaarts, rond het kasteel van Hagestein – al genoemd in 1251 – en de burchten van Vianen: kasteel Op De Bol en, vanaf de 14^e eeuw, slot Batestein. De kastelen rond Vianen lagen tegenover het strategisch belangrijke Vreeswijk, op twee steenworpen van de kruising van de Lek met de economische levensader van Utrecht, de Vaartsche Rijn. De Utrechtse gilden bouwden een fort in Vreeswijk – de Gildenborch – om de doorvaart naar hun stad te beschermen. Op den duur droegen de heren van Culemborg, Vianen en andere lokale heren hun kastelen op aan de gewestelijke machthebbers, de graaf/hertog van Gelre, de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht. Onderwijl ontpopte het huidige plangebied zich als een zone van bittere confrontatie tussen Gelre, Utrecht en Holland. Met name in 1348 beoorloogden Gelre/Holland en het Sticht elkaar. In deze onveilige tijden – in 1318 – werd Culemborg begiftigd met stadsrechten. Het werd omkranst met muren en grachten. De stad werd zo ongenaakbaar voor rondtrekkende roofbendes en vijandelijke troepen. Ongetwijfeld trok ze hierbij nog profijt van de weidse waterrijke broeken in de ommelanden. De tegenstellingen in dit onrustige grensgebied verscherpten nog eens doordat hier een nieuwe machthebber, de heer van Arkel, vaste voet wilde krijgen. Dit met de bedoeling om, net als zijn



▲ Fragment muur Culemborg

rivalen, fortuin te vergaren door heffing van tol langs de Lek. En om zo de basis van zijn macht te versterken. Vanuit zijn burcht oprijzend in het Wijdschild bij Gorinchem hield Van Arkel de scheepvaart in de benedenmond van de Linge en op de Merwede in een ijzeren greep. Dat had hem bepaald geen windeieren gelegd.

Torenhoge tol

Vanuit het gebied van de Linge had de heer van Arkel zijn vorstendom stapje voor stapje noordwaarts uitgebreid. In 1305 verwierf hij Leerdam, rond het midden van die eeuw ook gronden bij de Lek. In 1382 verleende hij stadsrechten aan Leerdam en Hagestein. Beide stadjes werden omringd door muren en grachten. Op de kaart ‘Verdediging’ staat het versterkte Hagestein aangegeven, dat dubbele rechthoekige grachten kreeg. Aangeduid is ook kasteel Everstein dat als sterkte van het Land van Arkel herrees. Zoet-

► *Tekening van de Gildenborch bij Vreeswijk van de hand van de negentiende-eeuwse lithograaf Pieter van de Weyer. (bron: Historische Kring Nieuwegein).*



jesaan kreeg een geducht staatje gestalte in een gebied waar de drie gewesten ook een begerig oog op hadden laten vallen. Uiteindelijk vlogen Van Arkel en zijn Hollandse en Utrechtse rivalen elkaar in de haren. Olie op het vuur van het conflict was de torenhoge tol die Van Arkel hief langs de Lek. In 1402 belegerden Van Arkels vijanden Gorinchem; het werd een militaire patstelling. Daarop, in 1405, gooiden ze het over een andere boeg. Ze beroofden Van Arkel van een vitale bron van inkomsten door hem af te snijden van de Lek en de gelegenheid tot tolheffing. In 1405 werden kasteel en stad Hagestein en ook kasteel Everstein door hen letterlijk met de grond gelijk gemaakt. Nota bene werden de straten van het stadje Hagestein

omgeploegd. Nog even probeerde de heer van Arkel het tij te keren door een verbond met Gelre. Maar uiteindelijk werd hij gevangen genomen; het eens zo machtige Land van Arkel keerde ten laatste weer terug in de schoot van de graaf van Holland.

Bourgondië

In de 15^e eeuw bleef het allesbehalve rustig rond de Lek. Het werd steeds lastiger vriend en vijand te onderscheiden. Dat kwam door de groeiende invloed van een nieuwe, machtige partij die de gewesten wilde inlijven: Bourgondië. Dit had ook gevolgen voor Culemborg. Zo maakte een broer van de heer van Culemborg, Zweder van Culemborg, aanspraak op het ambt van bisschop van Utrecht. Hij werd geholpen door de Bourgondiërs en in 1425 benoemd door de paus. Zijn rivaal was Rudolf van Diepholt. Deze was door de kapittels tot bisschop gekozen. Beiden claimden hun bisschopstiel. Zo ontstond het Utrechts Schisma. De twee bisschoppen gunden elkaar het licht in de ogen niet. Van Culemborg greep met hulp van een meute ontevreden de bisschoppelijke macht in Utrecht. Zijn medestanders hielden vreselijk huis, doodden een burgemeester in zijn ziekbed en verjoegen het stadsbestuur. Zweder van Culemborg had boter op zijn hoofd en maakte zich gehaat. Maar dra volgde een tegencoup van edellieden die verkleed als monniken Utrecht waren binnengedrongen. Nu moest Van Culemborg ervandoor. In 1428 nam Van Diepholt wraak. Hij stuurde krijgsvolk naar Culemborg om de stad te overrompelen. In het holst van de nacht stak een stel soldaten via een houten stellage de stadsgracht over, klom op de stadsmuur en hielp de slapende (!) nachtwachten

naar de andere wereld. Maar intussen waren de Culemborgers gealarmeerd. Prompt trokken ze hun wapenrusting aan, vielen aan en joegen de belagers van de stad op de vlucht. Meerdere indringers lieten in het krijgsgewoel het leven. Hun hoofdman werd naar de Vismarkt gesleept, op de visbank geworpen en letterlijk in mootjes gesneden. Culemborg ontspromg de dans. Maar de genadeloze strijd om de bischoppelijke macht werd tenslotte in het voordeel van Van Diepholt beslecht.

Kloeke uitval

De overval van 1428 was een van de weinige keren dat de stadsverdediging op de proef werd gesteld. Toch zou er in de omstreken van Culemborg nog heel wat oorlog worden gevoerd. Onrustig was het met name sinds 1465. Adolf van Gelre had zijn Bourgondisch gezinde vader, hertog Arnold van Gelre, van de troon gestoten en opgesloten in een kille kerker. De heer van Culemborg stond op de bres voor de afgezette hertog. Dat kwam Culemborg al gauw op een ongewenst Gelders bezoek te staan. In 1466 rukte hertog Adolf met voetsoldaten en ruiters op naar de omgeving van de stad. Maar in Goilberdingen deden de stadsbewoners een kloeke uitval. Adolf en zijn troepen kregen klop en vluchtten naar Tiel. Onderweg schijnen velen van hen te zijn gesneuveld of gevangen genomen. Het steegje bij de Lekdijk waarin de Geldersen hun Waterloo vonden, werd het Hertog Adolfs of Olofs Steegje gedoopt.

Zware kanonnen

In 1482 was het weer raak. Ditmaal was er stampij ontstaan tussen de heer van Culemborg en de heer



van IJsselstein. Twistappel was het bezit van het drostambt Leerdam. Blijkbaar probeerde de heer van Culemborg vanuit Everdingen en Zijderveld – intussen ook aan Culemborg toegevoegd – zijn macht uit te breiden naar de Linge. Met het conflict werd het Land van Culemborg geplaagd door vijandelijke soldaten die zich hadden verschanst in de toren van Schoonrewoerd. Uiteindelijk liep heel Culemborg uit om die toren te belegeren. Zelfs grote bussen – zware kanonnen – werden meegesjouwd. Dat maakte indruk op de torenverdedigers die het vaan-

► *Het wiel van Bassa aan de Diefdijk; de dijkdoorbraak op deze plaats deed een welkome inundatie ontstaan met de opstand tegen Spanje.*

tje streken. Ook elders werd dat jaar verwoed gevochten; Holland en de stad Utrecht hadden de strijdbijl weer eens opgegraven. Holland had in 1481 een leger opgesteld langs de Lek om de scheepvaart naar Utrecht te dwarsbomen. Een Utrechts leger kwam daarop de Vaartsche Rijn opzeilen om hun tegenstanders te verdrijven. Wat leek te lukken. Maar een strop voor de Utrechters was dat de Hollanders in 1482 de Gildenborch in Vreeswijk helemaal sloopten. De sluizen van de Vaartsche Rijn werden daarbij geblokkeerd; voorlopig was de doorvaart vanaf de Lek naar de Stichtse hoofdstad gestremd.

Swarte Kray

Op de kaart ‘Verdediging’ zien we elementen die mogelijk nog herinneren aan deze tijd van chaos en wrede oorlog, namelijk versterkte woonhuizen en blokhuizen, zoals huis Essenstein en Nijestein bij Hagestein. Verder zijn plekken aangegeven waarvan de toponiemen nog kunnen verwijzen naar verdedigbare huizen, zoals de Steenen Kamer en de Swarte Kray langs de Diefdijk. De Steenen Kamer kan herinneren aan een Culemborgse sterkte uit de tijd dat het niet altijd boterde tussen de heren van Leerdam en die van Culemborg. De locaties van die verdedigingswerken roepen het idee op van een verdediging die dijken benutte voor controle over de Lek en voor beheersing van accessen in een waterrijke omgeving. De verdediging maakte in passieve zin gebruik van water. Natuurlijk werd hierbij de rivier benut. Maar Culemborg moet ook voordeel hebben getrokken van het moerassige karakter van het gebied ten zuiden en zuidwesten van de stad. De vijand was doorgaans aangewezen op gebruik van dijken, kon daar-



door over grote afstand worden gespot en kon ook op de smalle opmarsroute betrekkelijk gemakkelijk worden gestuit.

Spaanse dreiging

Heel anders was de verdediging die in de 17^e eeuw gestalte kreeg tussen Rijn en Lek. Met de Opstand tegen Spanje was een nieuw wapen in de strijd geworpen. Door dijken te vernielen werd de ‘waterwolf’ op de vijand losgelaten. Rond 1573 drongen de Spanjaarden op. Ze probeerden vergeefs Gorkum in te nemen, trokken daarna naar de ommelanden. In 1574 werd de Merwededijk beneden Gorkum doorgestoken om de Spaanse dreiging te keren. Intussen – in 1571 en 1573 – waren als gevolg van dijkbreuken in de Betuwe en overstromingen van het Land van Culemborg doorbraken gevallen in de Diefdijk bij Schoonrewoerd. Er ontstond hier een reusachtige kolk: het huidige Wiel van Bassa. Het dijkgat zou nog jarenlang openliggen. De Vijfheerenlanden en de Alblasserwaard stonden aldoor blank. De geuzen

beschouwden de overstroming waarschijnlijk als een geschenk uit de hemel doordat ze de Spanjaarden belette op te rukken naar het centrum van de opstandige gewesten.

Bare ijsvlakte

In het Rampjaar 1672 kwam het tot een planmatige inundatie in het gebied rond de Diefdijk. De Fransen waren bij Lobith de Betuwe binnengedrongen. Overvleugeld door de vijand, trok prins Willem III als de bliksem met zijn leger westwaarts. Een bof was dat de Fransen veel tijd verspilden met belegering van vestingen in en rond de Betuwe. De Staatsen kregen zo de kans het water te mobiliseren om de vege Republiek te redden. In allerijl werden coupures gemaakt in dijken, werden sluizen opengetrokken. Ook in de Vijfheerenlanden. Hier fungeerde de

Zouwe- of Bazeldijk als inundatiedijk. Ten westen van de Diefdijk veranderde het groenland van de cope-ontginningen in de zomer van 1672 in een troosteloze blauwe vlakke. De Franse opmars liep dood in het eindeloze nat. Culemborg was ondertussen al wel komen te zuchten onder het Franse juk. De Diefdijk zelf was middenin de frontlinie beland; de Lekdijk bij Everdingen zal als acces in de waterlinie duchtig verdedigd zijn geweest. De Fransen hoopten nog dat koning Winter hen te hulp zou komen, dat een bare ijsvlakte hen de weg zou openen naar het weerbarstige Holland. Maar de Staatsen trokken alle registers open om dat te voorkomen. Zo werd er gespeeld met inundatiestanden door het water weg te pompen en daarna weer met kracht toe te voeren. Ook werden beweeglijke eenheden op de schaats ingezet; ze waren bewapend met geschut op



◀ *De Fransen steken en masse de verzande Neder-Rijn over in 1672. Op de achtergrond het Tolhuis in het huidige Lobith. (bron: collectie Heemkundekring Rijnwaarden)*

► *Gracht met sluisen van Fort Everdingen.*

sleden. De schaatssoldaten maakten bijten in het ijs en zorgden er zo voor dat het schild van water dat het hart van de Republiek moest beschermen intact bleef. De Hollandse Waterlinie werd een doorslaand succes.

Wassen neus

Heel anders hing de vlag erbij in 1787. Nederland was nog maar een schim van wat het dik een eeuw eerder was. Er broeide opstand, de prins van Oranje miste de daadkracht en het militaire genie van zijn voorzaten. Het land was verscheurd door tegenstellingen tussen Orangisten en Patriotten. Een Pruisisch leger marcheerde het land binnen om het stadhoudelijk bewind te herstellen. Holland was weer eens in last; de sluisen werden andermaal opengezet. Ditmaal kwamen ook de velden ten oosten van de Diefdijk onder water te staan. De Pruisen marcheerden in colonnes westwaarts, grotendeels langs de Neder-Rijn/Lek en de Waal, de accessen in de waterlinie. Slechts hier en daar werd er verzet geboden van Patriottische zijde. Overal werden de Pruisen met gejuich ontvangen door de Oranjegezinde bevolking. Door de nationale verdeeldheid was de waterlinie in 1787 een wassen neus; voor een effectieve verdediging was veel méér nodig dan water.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

In 1815 liet koning Willem I starten met de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Deze lag verder oostwaarts dan de Oude Hollandse Waterlinie. Ook Utrecht moest voortaan in tijd van oorlogsgevaar worden beschermd door het water. Van Naarden aan de Zuiderzee tot de Biesbosch werd een



keten van polders voorbereid voor het stellen van inundaties. Belangrijk instrument hiervoor waren de al genoemde waaiersluisen. Hiermee kon bij voldoende hoge Lek- en Lingestanden gecontroleerd water worden ingelaten. Zulke sluisen kwamen in de Lekdijk bij Goilberdingen en in de Lingedijken en de Meerdijk bij Asperen. De Lek- en Linge-oeverwal en de hier gelegen dijken met sluisen werden in staat van verdediging gebracht. Bij 't Spoel werd een aarden verdedigingswerk aangelegd, dat in 1879 bomvrije gebouwen kreeg. In de jaren veertig van die eeuw was een torenfort gebouwd op de kruising van de Diefdijk met de Lekdijk: fort Everdingen. Dit fort werd in 1873-'77 verbeterd, vooral om bestand te zijn tegen het vernietigende vuur van het geschut met getrokken loop: een loop, waarin granaten gaan roteren en zo meer penetratievermogen krijgen.

Inundatiekommen

Logisch dat de waterlinie op-en-top voortborduurde op het stelsel van waterbeheersing met dijken, kaden, wallen, weteringen, sloten, greppels, sluizen en duikers dat sinds de Middeleeuwen was ontstaan. Via het eeuwenoude netwerk van blauwe aderen verspreidde het water zich in de inundatiekommen. Belangrijke watergangen waren de Oude Vliet, de Goilberdingsche Wetering, de Prijsche Wetering, de Tienhovensche Wetering, de Rietveldsche Wetering, de Nieuwe Wetering en de Culemborgsche Vliet. Ze speelden een sleutelrol in het transport van het ingelaten rivierwater naar de velden in het voorland van de Diefdijk. Deze deed nu ook dienst als inundatiedijk. Verder werd een dankbaar gebruik gemaakt van het oude raamwerk van ontginnings- en dorpspolders, het geheel van poldertjes dat kon worden benut voor het fasegewijs, planmatig, onder water zetten. De kaart 'Verdediging' laat zien dat de inundatie aan de oostzijde werd begrensd door middeleeuwse kaden: de zijdewinde van Mariënwaerdt, de voorkade van Vretstrooi en de zij- en achterkade van Lanxmeer. Dit was het geval in 1940. Een eeuw eerder vormden de kaden van de Beusichemse polder Voorkoop nog de meest oostelijke inundatiekeringen.

Blitzkrieg-strategie

Lange tijd was het slaktempo van de inundaties de achilleshiel van de waterlinie. Het duurde weken voordat de boel blank stond. Een grote boosdoener was het gebrek aan kanaaltjes om het rivierwater sneller door de oeverwallen langs de rivieren heen naar de inundatiekommen te laten stromen. Dat de

waterlinie veel tijd nodig had om tanden te krijgen, was nog geen probleem zolang Frankrijk de grootste dreiging vormde. Ver zuidwaarts gelegen, had het land van de Gallische haan steeds geruime tijd nodig gehad om de Nederlandse rivierendelta te bereiken. Maar begin jaren zestig van de 19^e eeuw maakte de Franse dreiging plaats voor de dreiging van een machtige oosterbuur: Pruisen. In een mum van tijd moderniseerden de Pruisen hun leger, legden ze een dicht netwerk van klinkerwegen en spoorwegen aan voor snelle mobilisaties en offensieve opmarsen. Ook verbeterden ze de communicatie met behulp van telegraaf en ontwikkelden ze al een Blitzkriegstrategie. Al gauw bewezen ze zich, tot afgrijzen van Europa, als een geduchte militaire macht. In Nederland ontstond in korte tijd angst voor een Pruisische overrompeling. De nachtmerrie doemde op dat de Pruisen in oorlogstijd eerder in de waterlinie stonden dan het water!



◀ De middeleeuwse bekading langs de Bisschopsgraaf bij Tricht vormde de buitengrens van de onderwaterzetting.

Slapeloze nachten

Grote zorg baarde de ligging van de bovenmond van het Pannerdensch Kanaal op korte afstand van de Pruisische grens. Het kanaal voorzag via Neder-Rijn/Lek het centrale deel van de waterlinie, waaronder de Diefdijklinie, van water. De vrees ontstond dat de Pruisen bij een invasie het kanaal zouden afdammen en het water bestemd voor het hart van de waterlinie zouden afleiden naar de Waal. Na veel vijven en zessen werd besloten tot de bouw van een groot en hypermodern fort op de hoofddam bij Pannerden. Zijn hoofdpogave werd het waarborgen van de toe-

voer van water via het kanaal naar de Diefdijk- en Utrechtse Linie. De komst van het fort op de hoofddam had heel wat voeten in de aarde, bezorgde diverse ministers van Oorlog slapeloze nachten. Een grote opluchting was ook dat er stilaan verbetering kwam in het inundatietempo door het graven van inundatiekanalen, waaronder bij 't Spoel en bij Everdingen. Lichtpunt was ook de komst van het inundatiekanaal Tiel-Wadenoyen. Daardoor kon er via de Linge Waalwater naar de Diefdijklinie worden geleid. Ook de inzet van stoomkracht voor bemaling, zoals bij Asperen (Oude Horn), Heukelum (Heuke-

► *De Dikke Bertha; de vuurkracht van dit soort kanonnen bezegelde het lot van alle forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.*





► *De Diefdijk-soldaat 'nieuwe stijl' waakt bij een zichtbaar gemaakt inundatieveld; op de achtergrond de A2.*



lumse Sluis) en Arkel, hielp flink om de inundaties vlotter te laten verlopen dan wel een tamelijk snelle onderwaterzetting te kunnen waarborgen.

Ontploffende granaten

In de loop van de tijd werd de waterlinie nog aangepast aan de nieuwe eisen op het gebied van verdediging. In de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) bleken de forten hopeloos verouderd, bij lange na niet opgewassen tegen luchtbombardementen en het vuur van die Duitse 'Dikke Bertha's'. Prompt kwam het accent van de verdediging te liggen op verspreide betonnen sterkten: groepsschuilplaatsen en kazematten. Onderkomens, die ook beter beschermden tegen schervenregens van ontploffende granaten. Er ontstonden concentraties van bunkers rond de accessen van de Diefdijklinie, zoals rond de Lekdijk en de Lingedijk, en rond de nieuwe accessen, zoals de spoorlijn Leerdam-Geldermalsen (1880) en de Rijksweg A2 (1935). De waterlinie ging met de tijd mee.

Ze bleef daarmee een formidabele verdedigingslinie, waarvoor in het buitenland een heilig respect bestond.

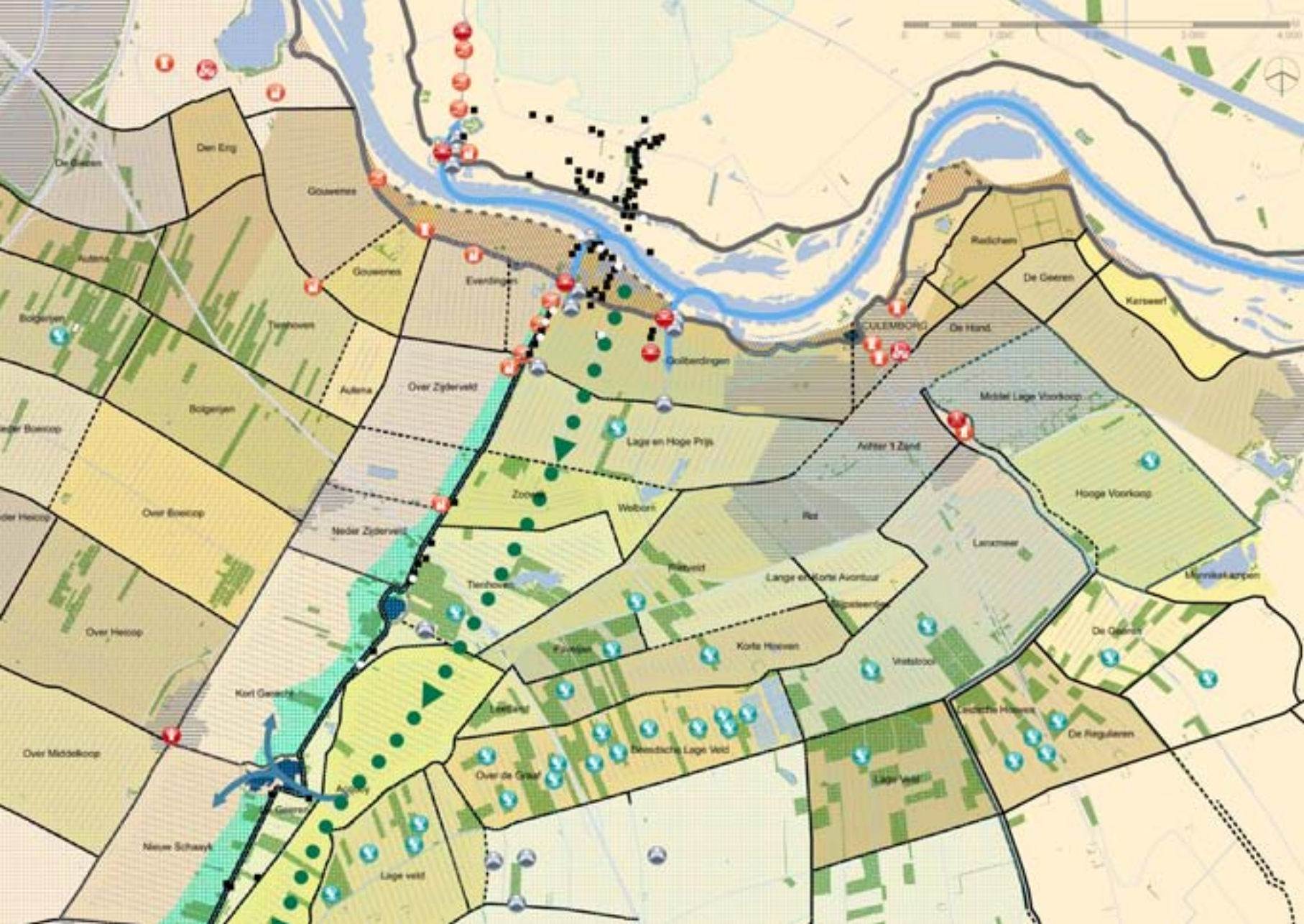
Von Clausewitz

Dat was een gelukkige omstandigheid. Herhaaldelijk immers hing Nederlands zelfstandigheid aan een zijden draadje en lag het boerenland langs de Diefdijklinie dras en plas. Dat was het geval in 1870, met de Frans-Duitse Oorlog, in 1914, met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, en in 1940, bij de Duitse invasie. Er is nooit slag geleverd om de waterlinie. Maar zij gold als een van de geduchtste verdedigingswerken van de wereld. De vermaarde Pruisische oorlogstheoreticus, Carl von Clausewitz, beweerde in zijn werk Vom Kriege dat inundaties niet echt een strategische overweging waard waren: 'Freilich kommen sie wohl selten vor; vielleicht ist Holland das einzige Land in Europa, wo sie eine Erscheinung bilden, die in unserer Beziehung der Mühe wert ist, ()' Het water, dat ons land eeuwenlang zoveel kopzorgen gaf, bleek ook een oppermachtige bondgenoot, kon misschien wel meermaalen een vijandelijke aanval en permanente bezetting voorkomen. Hoe die bondgenoot oogde, kan al worden ervaren rond het acces van de A2, waar inundaties in beperkte omvang zijn veraanschouwelijkt. Oorspronkelijk konden deze watervlakten drie tot vijf kilometer breed zijn.

2

Toelichting op de gouden structurenkaart





Imposant geheel van relictten van waterbeheersing inspirator bij uitstek voor vernieuwing

2.1 Evaluatie structuren van het eeuwenlange leven met het water

Vervlechting

De gouden structurenkaart toont de patronen en elementen van de drie cultuurhistorische thema's die hiervoor uit de doeken zijn gedaan. Opvallend is hoe sterk de cultuurhistorische thema's en de diverse tijdslagen binnen elk thema met elkaar zijn vervlochten. Een vervlechting van verschillende aspecten van omgaan met het water, van ontworstelen aan, strijden tegen en strijden mét het water. De mens vond hierbij tijdloze oplossingen in een deelgebied van een machtige rivierendelta. Hij begon hier zo'n duizend jaar geleden aan een avontuur¹, een uitdaging die haar weerga niet kende: de verovering van het land op rivier en zee. Uitzicht op sociale vrijheid en een eigen broodwinning waren de grote drijfveren van degenen die dit titanenkarwei klaarden. Gravend in het slik, bedachten ze allerlei trucs om het water te temmen, met dijken, kaden, weteringen en sloten.

¹ Veelzeggend zijn de op de kaart vermelde namen Lange en Korte Avontuur



Herdopen

Wijs geworden door schade en schande, veredelde de mens de waterbeheersing zodat hij kon overleven, hij zich kon ontplooien tussen Lek en Linge, van de stroomrug naar de kom, in het werken, wonen en reizen. Maar al te vaak moest de mens methoden van ontginning, waterkering, waterlossing en waterberging aanpassen. Gulzig benutte hij kansen om aan voorzieningen nieuwe of extra functies te geven, verlaten dijken te hergebruiken als zomerdam, kaden van ontginningspolders te herdopen als kweldam of landweg, weteringen aan te wenden tot vervoer van melk en fruit naar de markt, dorpspolders te bombarderen tot inundatiekommen. Zoetjesaan kreeg een stelsel van waterbeheersing vorm dat de voorwaarden schiep voor een millenniumoude cultuurhistorie, waarin zowel de plaatselijke als de nationale historie een prominente plaats kreeg.

Broekzak

Met nadruk aanwezig op de gouden structurenkaart is de cultuurhistorische laag vertellend over hoe het huidige plangebied werd ontfutseld aan de rivieren. Een dambord van poldertjes getuigt van de vele ontginningsinitiatieven en van de slimme aanpak, bij de bouw van kaden, het graven van sloten, de aanleg van kavels en het stichten van woonbuurten. Tussen Lek en Linge blijken twee typen van ontginning elkaar te ontmoeten. Het ene type behelst de cultivering rond de dorpen op de brede stroomgordels, zoals die rond Beusichem en de Linge. Ze vormen oeroude woongebieden. Het boerenland was hier eerst nog onbedijkt. Deze gebieden zijn in stapjes ingepolderd, eerst nog met een zij- en achterkade,

later met aanvullende bekading. De blokken cultuurland die gestalte kregen op de lagere gronden tussen Lek en Linge zijn ieder in één ruk ingepolderd. Nog altijd overheerst in hun opzet een kille planmatigheid. Het reliëf van stroomrugjes en kommen had soms invloed op de plaats waar kaden en huizen verrezen. Onregelmatige polderlijnen kunnen wijzen op natuurlijke invloed op een zekere fase van de ontginning. Hierbij kunnen kaden zijn gelegd aan de rand van een komachtige laagte waar naar de rivier zich nog kon ontlasten toen die nog niet overal in toom werd gehouden door dijken. Nog heel wel voorstelbaar is dat de ontginners het landschap in al zijn facetten kenden als hun broekzak.

Wasbord-elementen

De lappendeken van ontginningspolders aan de oost- en westkant van de Diefdijk verzinnebeeldt de versnippering en de fasegewijze aanpak in de cultivering van het land. Maar ze symboliseert ook hechte samenwerking binnen elke polder bij het keren en lossen van water en het inrichten van het boerenland. De strokenverkaveling vertelt nog veel over de manier van cultiveren. Minder frappant zijn de wasbord-elementen van het oude boerenland, de ellenlange, smalle kavels op wallen en de detailafwatering. Elementen, waarmee misschien ook de waterkwaliteit werd beïnvloed. Waarmee mogelijk werd voorkomen dat water van slechte kwaliteit – zilt, zuur of ijzerrijk water – naar het veldgewas stroomde. Of waarmee de heilzame invloed van kwel werd bevorderd. Niet te miskennen is dat de structuur van ontginningspolders deels heeft plaatsgemaakt voor de opruk-



kende stad Culemborg. Het verhaal over die verloren oude polderdelen, dat ook licht werpt op de opkomst van de Culemborgse Nieuwstad, kan niettemin voortleven in de toekomstige vernieuwing. Daarbij ontstaan kansen om de relatie die van oudsher bestond tussen stad en buitengebied op eigentijdse wijze te herstellen.

Dualiteit

Wat imponeert op de kaart is de scherpe tegenstelling tussen de Hollandse en Gelderse zijde van de Diefdijk, wrange vrucht van het eeuwenlange functioneren van de Diefdijk. Aan de ene zijde domineert het beeld van een door de waterwolf gekweld gebied. In dit nog altijd schaars bewoonde groenland liggen verborgen relictten van in een mistig verleden vergane gehuchten, wemelt het van eeuwenoude eendenkooien en grienden en getuigt een dialectgrens van de invloed van de onherbergzame Culemborgse zompen op het sociale verkeer. Aan de andere kant overheerst het beeld van een land van melk en honing, met onmetelijk lange weiden, oude grienden en bonte linten van boerderijen met akkertjes en bongerds langs weteringen en kaden. Symbolisch voor die dualiteit is de Diefdijk zelf. Hij vertoont zelf nog alle kenmerken van dat contrast: opvallend weinig huizen aan de Gelderse kant; geprononceerde bebouwing aan de Hollandse zijde. De moerassen bij de oude boerenerven markeren de plekken waar keer op keer aarde is gehaald om de dijk op te lappen, symboliseren zo het belang dat de Hollandse boeren hadden bij het onderhoud en herstel ervan. Reuzenkolken wijzen de plekken aan waar de dijk ooit bezweek en het teugelloze water

Holland bestormde. Aan de Gelderse kant van de dijk spreekt het beloop van weteringen boekdelen over de invloed van de dwarsdijk op de Culemborgse afwatering.

Bloedige strijd

In één oogopslag kan worden ontdekt dat het raamwerk van middeleeuwse dijkjes en watergangen kansen schiep voor een andere dimensie in omgaan met het water: het inzetten van het water voor de landsverdediging. Water speelde al in de Middeleeuwen een rol in het krijgsbedrijf. Veelzeggend is de naam Culemborg, verwijzend naar een burcht in een kuil of moeras. De kaart laat zien dat langs de Lek een linie van kastelen van de grond kwam, sterkten van plaatselijke en onderling rivaliserende machthebbers. Ze probeerden elkaar de loef af te steken bij de controle over de scheepvaart op de Lek, over de bronnen van rijkdom en macht. De relictten van kastelen en andere verdediging vormen stille getuigen van soms barbaarse, bloedige strijd. Daarbij werden bolwerken van de aardbodem weggevaagd. Sprekend zijn de resten van het verwoeste stadje Hagestein bij Vianen. Al met al bevestigen de legio sporen van verdediging langs de Lek de gedachte van een rivier die een grens en clash-zone vormde voor de gewesten Holland, Gelre en Utrecht. In dit frontgebied vormde Culemborg een eiland, beschermd door de Lek aan de noordzijde en de moerassige broeken aan de zuid- en zuidwestkant. De Diefdijk bezorgde de Lekstad door zijn stagnerende uitwerking op de waterlossing een natuurlijke waterlinie. Het water ontpopte zich ook al vroeg als een bondgenoot in het gebied tussen Lek en Linge.

Omgekeerd ingezet

De grote gerasterde vlakken op de structurenkaart tonen dat die bondgenoot later een dominante aanblik kreeg in het huidige plangebied. Dit begon met wilde onderwaterzettingen: het doorsteken van dijken. Al hoefde het met de Opstand tegen Spanje niet zover te komen bij het Wiel van Bassa. De waterwolf was de geuzen te hulp geschoten en had de Vijfheerenlanden en de Alblasserwaard al ondergedompeld. De kaart laat het punt zien waar een doorbraakgat dankbaar werd benut als inundatiecoupure. Misschien was toen het beeld van het landschap rond de Diefdijk niet veel anders dan in het Rampjaar 1672. De kaart vertelt dat destijds het gebied ten westen van de Diefdijk werd blank gezet. Ditmaal gebeurde dat gecontroleerd: sluizen werden geopend. Hierna stroomde het water via de weteringen en sloten de cope-polders binnen. De bestaande waterkeringen moesten de ontstane inundatievlakte vasthouden als strategisch schild. De kaart maakt duidelijk dat het stelsel van de strijd met het water voor bescherming van de nationale zelfstandigheid stoelde op het veel oudere stelsel van de strijd tegen en de ontworsteling aan het water; de dwarsdijken en kaden van de binnenpolders werden inundatiekeringen, de poldersluizen en -sloten werden omgekeerd ingezet, om het rivierwater naar de binnenlanden te brengen. Boezempolders voor waterberging kregen hierbij een militaire nevenfunctie. Zo ook de windmolens die, in plaats van de waterafvoer, de -toevoer gingen helpen. De watervlakte (grijsblauw gerasterd) ten westen van de Diefdijklinie maakte deel uit van een concept van verdediging dat Nederland redde in



vege tijden. Aldus zijn twee cultuurhistorische lagen in het landschap een symbiotische eenheid gaan vormen.

Blauwe adertjes

Die versmelting van cultuurhistorische tijdslagen spreekt nog meer aan de andere zijde van de Diefdijk, in de sfeer van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Opvallend is de rol van een middeleeuwse dwarsdijk als inundatiedijk, van middeleeuwse kaden van ontginningspolders als inundatiekaden. Klip en klaar is dat de lappendeken van boerenpoldertjes de omstandigheden schiep voor een beteugeld inunderen. In

▲ *Een kostbaar ensemble: groepschuilplaatsen gelegen rond relictten van middeleeuwse waterlossing: links de (verlande) Goilberdingsche Wetering, rechts hiervan de wal die deze wetering scheidde van de Tienhovense Wetering, achter de wal.*

het weidse nat (lichtblauw gerasterd) vallen de accesen op: de achilleshielen in de waterlinie rond rivierdijken en moderne verbindingen als de A2. De concentratie van verdedigingswerken rond de plekken waar ze de inundatiedijk kruisen, vertelt over de noodzaak om sluizen te controleren en om vijandelijke pogingen te verijdelen om de waterlinie zonder natte voeten te passeren. De blauwe adertjes die vanaf de forten het voorland van de Diefdijk binnenleiden, stellen de inundatiekanaaltjes voor. Ze moesten het water van de Lek versneld door de oeverwallen heen naar het Culemborgse Veld transporteren. De middeleeuwse watergangen zorgden voor de verdere verspreiding van het water. Zodat een ongenaakbare watervlakte ontstond.

Grote inspirator

De kaart laat ook de waterbeheersing op deltaniveau uitkomen. De Lek toont daarbij zijn duale gezicht van bondgenoot en waterwolf. De blauwe pijlen geven aan dat de rivier fungeerde als een kraan van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Die kraan werd aan zijn bovenmond – het Pannerdensch Kanaal – bewaakt door een machtig sperfort. De markering met groene pijlen in het voorland van de Diefdijk vertelt dat de Lek ooit ook een bedreiging vormde voor ons land. Het lot van de Lekdijk Bovendams en het bestuurlijke en economische hart van Nederland was een tijdlang ongewis. Begrijpelijk dat in die zorgelijke dagen plannen opdoken om een groene rivier aan te leggen langs de oostkant van de Diefdijk, het hooggewassen Lekwater af te leiden naar Linge en Merwede. Nationale vloedbeheersing speelde in het plangebied niet minder dan de plaatselijke water-

beheersing voor behoud van vruchtbaarheid van boerenland en de nationale waterbeheersing voor inundaties. Herkenbaar is nog dat in en rond het plangebied het water in zijn extreemste uitingen moest worden ingetoomd. Deze beheersing getuigde van schranderheid en veerkracht. Ze loopt als een rode draad door de verhalen achter de cultuurhistorische thema's en de imposante sporen hiervan in het landschap. Het bedje lijkt gespreid voor inzet van de relictten van het eeuwenlange dynamische leven met het water als grote inspirator voor nieuwe ontwikkeling.

A winter landscape featuring a snow-covered field in the foreground and middle ground. A brown stream flows through the snow. In the background, there is a brick house with a snow-covered roof and several bare trees. The sky is overcast.

3

Gouden handreiking
voor gebiedsontwikkeling

► *Een wak in het ijs van het Wiel van Bassa trekt allerlei watervogels aan.*



Hieronder volgt een reeks aanbevelingen voor behoud van cultuurhistorie en het oppakken van cultuurhistorische kansen bij planuitvoering in gebied Diefdijk-Noord. Ze borduren voort op de analyse van deze studie en een aantal uitgangspunten voor omgaan met cultuurhistorie bij ontwikkeling. Deze uitgangspunten luiden als volgt:

►► *Hoeve in Boeicop.*

‘Tafelzilver’

Het plangebied Diefdijk-Noord kent een imposant en uniek cultuurlandschap. Dit spreekt nog boekdelen zowel over de plaatselijke geschiedenis als over de geschiedenis van de waterbeheersing voor landsverdediging en veiligheid voor de rivieren. Het plangebied is vergeven van elementen die worden gerekend tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie, een Rijksmonument en een serieuze kandidaat voor UNESCO-erfgoed. Het cultuurlandschap van gebied Diefdijk-Noord behoort daarmee tot het ‘tafelzilver’ van

Nederland, de crème de la crème van de nationale landschappen. Het biedt daardoor kansen om met de plaatselijke cultuur/identiteit aan de weg te timmeren langs een gouden hoofdas, een as voor beleving van de nationale cultuur/identiteit. Zo ontstaan kansen om cultuurhistorie in te zetten om toerisme/recreatie, en zo ook de plaatselijke economie, te prikkelen.

Herinneringslandschap

Voor het benutten van die kansen behoort het landschap van het plangebied te worden ontwikkeld als een Gedenklandschap, een herinneringslandschap: een gebied dat uitblinkt door herkenbaarheid en veelheid van elementen vertellend over het eeuwenlange dynamische leven van de mens. Het bezit uitzonderlijke museale waarde en een grote rijkdom aan verhaalplekken, kan daardoor grote aantrek-



kingskracht uitoefenen op toerisme en recreatie. Cultuurhistorie heeft in het herinneringslandschap een volwaardige ruimtelijke functie, net als bijvoorbeeld woningbouw, waterbeheer en natuurontwikkeling. Ontwikkelingen worden hier aangegrepen als buitenkansen om verhaalplekken te verbijzonderen, de cultuurhistorie meer lees- en beleefbaar te maken en zo het herinneringslandschap beter uit de verf te laten komen, ook als marktproduct voor de sector recreatie/toerisme.

Herkenbaar vertalen

Een belangrijk ontwikkelingsprincipe is hierbij transpositie: het herkenbaar vertalen van vervaagde of verdwenen cultuurhistorie naar eigentijdse functies en vormen. Ontwikkeling vraagt binnen het plangebied ook om de kunst van verweven, van combinatie van functies op het vlak van rood (stedenbouw), blauw (waterbeheer), groen (natuurontwikkeling) en goud (cultuurhistorie). Door veelkleurige vervlechting ontstaan kansen om ruimtelijke vernieuwing fijnzinnig te paren aan versterking van het herinneringslandschap. Daarbij dienen zich ook kansen aan om de relatie tussen stad en buitengebied, tussen Culemborg/Vianen en het weidse groen buiten die steden op een eigentijdse wijze te herstellen. Daarbij kunnen landschap en natuur voor jong en oud op aantrekkelijke wijze worden ontsloten. Ook kan daarbij aan recreatie en toerisme een krachtige impuls worden gegeven. Het succes hiervan wordt echter niet alleen bepaald door vooruitstrevende planvorming en eerbiedig omgaan met erfgoed en natuur. Onontbeerlijk is ook het etaleren van gastvrijheid.

Adviezen voor opwaardering en ontsluiting

Deze inzichten alsook de resultaten van de gouden structurenkaart stimuleren tot een aantal adviezen voor opwaardering en ontsluiting van cultuurhistorie. Onderscheid wordt gemaakt in aandachtspunten voor behoud/herstel van elementen en patronen, aandachtspunten voor benutting van gebiedsontwikkeling voor versterking van cultuurhistorische kwaliteiten en aandachtspunten voor het uitdragen van het verhaal.

▼ *Peilmerken bij de Binnenpoort in Culemborg verwijzen naar de hoogste waterstanden van de overstromingen die de stad sinds de Nieuwe Tijd moest trotseren.*



Behoud van historische elementen, patronen en sferen in het landschap

Om de rijke historische gelaagdheid van gebied Diefdijk-Noord te behouden is het van belang om respectvol om te gaan met de nog aanwezige cultuurhistorische lijnen, objecten en sferen in het landschap. De gouden structurenkaart geeft de essenties weer. Het betreft op hoofdlijnen behoud en, waar mogelijk, herstel en gepaste bestemming – ook waar belangrijke cultuurhistorie niet zichtbaar is – van:

- Waterstaatshistorische elementen behorend tot de categorie van voorzieningen in de strijd tegen het water: dijken, kaden, watergangen, sluizen en terpen.
- Waterstaatshistorische elementen herinnerend aan dijkverdediging, bruto watergeweld en watersnood, zoals wielen, uitgedijkt land, oudhoevig land en waterpeilmerken.
- Agrohistorische elementen verwijzend naar de ontginningen, zoals de verkavelingsrichtingen, het ‘Wasbord-DNA’ op de kavels, de boerderijlinten en de blokachtige polderstructuren.
- Agrohistorische elementen herinnerend aan het eeuwenlange bewerken van het land, zoals grienden, eendenkooien en bongerdjes.
- Militairhistorische elementen getuigend van middeleeuwse verdediging, zoals relictten van kastelen en grachten.
- Militairhistorische elementen verwijzend naar de NHW, het bonte geheel van verdedigings- en inundatiewerken van de waterlinie.
- Openheid en landelijkheid van de Verboden Kringen van de NHW.
- Historische plekken die vooral betekenis hebben door het verhaal en de sfeer en die veelal ook nog

archeologische relictten herbergen, zoals de locaties van de verdwenen wachthuizen langs de Diefdijk of die van de verdwenen kastelen en ontginningskerkjes en de door het water geplaagde nederzettingen die als een nachtkaars zijn uitgegaan.

De uitkomsten van deze cultuurhistorische quickscan kunnen ook worden gebruikt bij het aanscherpen van het planologisch beleid.

Eigentijdse gebiedsontwikkeling geïnspireerd op de historische identiteit

In de toekomst zullen delen van het landschap van plangebied Diefdijk-Noord veranderen van functie. De cultuurhistorie kan een dankbare inspiratiebron vormen. Het is van belang dat de toekomstige ontwikkelingen op een vloeiende wijze voortbouwen op de historische ontwikkelingen. Hierbij dient in het bijzonder aandacht te zijn voor:

ONTWIKKELING WESTRAND CULEMBORG

Ter afronding van de westrand van Culemborg is het aan te bevelen een groen-blauwe zone in te richten waarin verschillende functies, zoals landbouw, waterbeheer en recreatie, kunnen worden gecombineerd. Dit vraagt om een herinrichting van het gebied. De historische ontginningselementen en -principes van het komgebied kunnen een passende inspiratiebron vormen voor deze herinrichting. Hierbij wordt vooral gedacht aan het systeem van de cope-ontginningen en het beeld van natte graslanden met historisch verkavelings- en ‘wasbordpatroon’ en oude weteringen, grienden, eendenkooien en kaden.

ONTWIKKELING ROBUUSTE VERBINDING NHW

Gestreefd wordt naar de aanleg van een robuuste ecologische verbinding onderlangs de Diefdijk die ook het waterlinielandschap versterkt. Behoud van historische watergangen, uitgedijkte landen en ontginningspatronen met het karakteristieke wasbordreliëf is van belang voor het visualiseren van een waterlinielandschap dat het plangebied typeert. De genoemde elementen kunnen ook een inspiratiebron zijn voor de herinrichting.

HERBESTEMMING FORT EVERDINGEN

Belangrijke ontwikkelopgave is de herbestemming van Fort Everdingen, in combinatie met Fort Honswijk. Het opgestelde beeldkwaliteitplan bevat criteria voor een passende herbestemming met behoud van de kwaliteiten.

Er zijn ideeën om in Fort Everdingen een Jan Blanken centrum onder te brengen. Gelegen aan de Lek, vormt het fort een prachtplek om te verhalen over het gedachtegoed en de verrichtingen van deze belangrijke waterbouwkundige en medeoprichter van de waterlinie. Het thema leent zich bij uitstek voor het verschaffen van inzicht in de waterbeheersing op nationaal en deltaniveau. Grijp daarbij de kans aan om de bezoeker te laten ervaren dat de waterlinie een hoogst bijzondere plek is in de machtige rivierendelta, dat hier de beheersing van vloedwater en die van inundatiewater samenkomen. Vertel daarbij hoe de waterlinie op deltaniveau werkt, toon de waterlinie in samenhang met de rivieren en kanalen die het inundatiewater toevoerden, de kranen van de waterlinie. Richt een analoog Jan Blanken-centrum in rond de bovenmond van de hoofd-



kraan van de waterlinie, in of nabij het binnenkort gerestaureerde fort Pannerden.

ONTWIKKELINGEN KOMGEBIED CULEMBORG EN NATUURPOLDERS VIANEN.

Het landschapsontwikkelingsplan (LOP) van Culemborg ziet het cultuurhistorisch en ecologisch waardevolle komgebied bij de stad als kern van een toekomstige groene corridor tussen de uiterwaarden bij Beusichem en de ecologische verbinding langs de Diefdijk. Utrechts Landschap beheert bij Vianen een groot cope-poldersgebied, met name Autena en Bolgerijen. Op provinciaal niveau is het idee gelanceerd voor een ecologische verbindingszone tussen Autena/Bolgerijen en de strook van wielen, moerasen en waterlopen langs de Diefdijk. Benut kansen om een imposante interprovinciale structuur van cultuurhistorisch groen te realiseren, daarbij de hooi- en weilanden, grienden en populierenbossen van Autena/Bolgerijen te verbinden met de grienden, elzenbossen en eendenkooien van het Culem-

▲ Groepsschuilplaats bij 't Spoel die het acces van de Lekdijk bewaakte.

borgse Veld. Schep via deze goudgroene zone een recreatieve verbinding tussen Culemborg en Vianen.

Het historische verhaal met alle zintuigen laten beleven

Het cultuurlandschap van de waterlinie vormt een meerkleurig geheel van plekken met een verhaal. Verhalen over de slimme maar moeizame verovering van het land op het water, over de ondergang van dorpjes door wateroverlast, over een raadselachtig lichtje dat in het nachtelijk duister rondwaart in de grienden, over de weerwolf die op een eenzaam weg-

▼ *Verland inundatiekanaal bij Everdingen; rechts: groepsschuilplaatsen langs een witte Diefdijk.*



getje een verschrikt boertje achtervolgt, over het leven op de boerderij aan de boterwetering, over het zware griendwerk, over het ambachtelijk maken van teenhoutkorven, over de bouw van stoere torenforten, over het openen van sluzen voor inundatie bij dreigend oorlogsgevaar of over de blauwbekkende Jan Soldaat die wacht houdt in de Siberische winter van 1939-40. Vertel die verhalen, in boeken, brochures en folders, langs routes met educatievoorzieningen, waarbij relaties tussen verhaalplekken kunnen worden ontdekt, de cultuurhistorie tot in de tenen kan worden ervaren. Maak bovendien gebruik van moderne audiovisuele informatiedragers zoals de iPod of van een combinatie hiervan met GPS, de iPhone. Stel kinderen of recreanten/toeristen in staat om in de huid van de historische actor te kruipen, als ‘generaal’ bezig te zijn met een digitaal waterliniestratego in een fort, als ‘soldaat’ vanuit een loopgraaf een acces te bespieden, als ‘jager’ watervogels te observeren in een herstelde eendenkooi, als ‘griendwerker’ wilgtakken te snijden en in bossen te binden, als mandenmaker teenhout te vlechten of als ontginner met blote voeten in de blubber dammen te bouwen en slootjes te graven. Uit landschappelijk en toeristisch-educatief oogpunt is het aanbevelenswaard om een aantal grienden en eendenkooien in oude glorie te herstellen.

Verklarende woordenlijst

Aanschouw: begin van een dijkvak; punt waar de schouw begint.

Aardhaling: winning van grond en zoden voor het onderhoud, versterken of herstel van een dijk. Het recht van aardhaling was een vorm van onteigening en werd gevreesd, mede door de armzalige vergoeding voor het aardhalen.

Acces: toegang die door een inundatie voert, in de vorm van een hoogliggend terreingedeelte, dijk, kade, land-, spoor- of waterweg.

Achterkade of achterwende: binnenkade die het dorpsland moest beschermen tegen het water opdringend vanuit het komgebied.

Achterland: terrein grenzend aan de binnenzijde van de dijk, bestaand uit wieden, kwelkommen, overslaggronden (zie: waai, kwelkom en overslaggrond) met bosschages, fruitteelt of tuinbouw en de nederzettingen met het oude cultuurland.

Afshouw: eind van een dijkvak; punt waar de schouw eindigt.

Bandijk: dijk die volgens recht werd geschouwd; de dijkstoel stelde eisen ten aanzien van hoogte, samenstelling en onderhoud.

Binnendijken: water en/of land door dijkbouw of -verlegging aan de landzijde van de dijk brengen.

Buitendijken: water en/of land door dijkbouw of -verlegging aan de rivierzijde van de dijk brengen.

Bypass: nevengeul van een rivier, aangelegd ter bevordering van de afvoer met hoogwater, hoogwatergeul.

Cope: stuk land ontgonnen op basis van een overeenkomst of contract: de cope. In de cope legden grondeigenaren en een afzonderlijke ondernemer of een groep kandidaat-ontginners de rechten en plichten vast. Gewoonlijk werden ook de breedte van de ontginningshoeven en de achtergrens van de ontginningen bepaald. Het woeste land werd gecultiveerd in rechthoekige kavels; de lengte hiervan bedroeg meestal 1.250 meter.

Coupure: doorgraving van dijken of kaden bijvoorbeeld voor wegeaanleg, voor het stellen van inundaties of voor het afleiden van rivier- of overstromingswater in een richting die meer wenselijk wordt geacht.

Crevasse/crevassegeul: kolk ontstaan doordat de rivier zich met hoogwater door een zwakke plek in de oeverwal heen boorde. Hierbij ontstonden doorgaans langgerekte, vrij ondiepe plassen. Via de crevasse kon de rivier zich ontlasten naar de lager gelegen kommen. Crevassegeulen gedragen zich als minirivieren waarlangs ook kleine oeverwallen ontstonden die relatief hoog lagen ten opzichte van het omliggende komgebied.

Dijkdel: laagte langs de buitenteen van de dijk, ontstaan door afgraving van klei voor dijkver-

sterking en -herstel. Vaak werden deze moeraslanden gecultiveerd door aanleg van rabatten (zie aldaar) en beplant met wilgen.

Dijkgeslaagde: iemand belast met het onderhoud van een 'slag' – een gedeelte – van een dijk.

Dijkplicht: de plicht om bij te dragen in de dijkkosten: de kosten van het maken en onderhoud van de dijk.

Dijkkring: gebied dat door een primaire waterkering – een bandijk – is omsloten.

Dijkschouw: het van overheidswege ingestelde onderzoek naar de staat van de dijk, ook rechtspraak op de dijk.

Doorlaag/doorlaagdijk: dijk die tijdens een dijkherstel dwars door een doorbraakkolk of wiel was gelegd; een oplossing die slechts mogelijk was als grote delen van het wiel ondiep waren.

Dorpspolder: dwergwaterschap dat deel uitmaakte van het werkgebied van een ambt, sinds de Moderne Tijd een polderdistrict. De dorpspolder zag toe op de goede staat van de plaatselijke kaden, watergangen, duikers en sluizen: de instrumenten voor de lokale waterbeheersing.

Dwarsdijk: haaks op de rivierdijk liggende binnendijk die moest beschermen tegen overstromingswater van hogerop liggende gebieden.

Enk of es: aaneengesloten geheel van akkers

rondom een dorp of buurt, ook: het door plaggenbemesting (uit potstallen) opgehoogde bouwland.

Geriefhout: hout, zoals wilgen, populieren, essen of elzen, geteeld voor economisch gewin; het begrip gerief of gerijf betekent in het Middelnederlands onder meer voordeel of winst.

Groene rivier: ruimte op bestaand maaiveld fungerend als een binnendijkse uiterwaard zonder zomerbed en aan weerszijden meestal begrensd door dijken. Hij fungeert alleen bij (extreem) hoge rivierafvoeren als winterbed of rivier.

Hoefslag: deel van een dijk, kade of wetering waarvan het onderhoud was toegewezen aan een hoeve.

Hoge of Volle Middeleeuwen: 10e eeuw - 13e eeuw

Inlaag/inlaagdijk: dijk die landinwaarts was gelegd onder aandrang van de rivier of door het ontstaan van een dijkdoorbraakkolk of wiel.

Krib (ook: hoofd, bol of kop): korte stenen, voorheen houten, dam in de riviergeul, haaks op de stroomrichting gelegd om de rivier van een schaaldijk af te leiden, om land te winnen of om de rivierbedding te fixeren, zodat zij op diepte en zo ook goed bevaarbaar zal blijven.

Kwel: grondwater dat onder druk uit de grond sijpelt. Kwel ontstaat door een ondergrondse waterstroom van een hoger naar een lager gelegen gebied. De kwel verplaatst zich via een doorlatende grondlaag. Water van diepe, oude grondstromen is voedselarm en vaak ook kalkrijk. Het is daardoor een stimulator van bijzondere flora, zoals waterviolier.

Kweldam/kwelkade: kade om plekken aan de binnentee van de dijk waar met hoge rivier-

stand kwelwater opsijpelt; de kade sloot aan zijn beide uiteinden aan op de dijk zodat een kom ontstond.

Kwelkom: kom gevormd door de kwelkade en de dijk. In de kom werd het uit de dijk en de grond sijpelende water opgezet. Hierdoor ontstond zoveel tegendruk dat de infiltratie van kwel kon worden gestuit.

Late Middeleeuwen: 13e eeuw - 15e eeuw

Leidam/-dijk: dam of dijk aangelegd om de rivierstroom in een bepaalde richting te leiden.

Meander: lus in een natuurlijke waterloop, zoals een beek of een rivier.

Moderne Tijd: 19e eeuw - 21e eeuw

Nieuwe Tijd: 15e eeuw - 19e eeuw

Onland: slecht land, moerasland

Oudhoevig land: oud boerenland dat is buitengedijkt; in de bodem kunnen zich relictten van verdrinken dorpen/dorpsdelen bevinden (resten van voormalige huizen, kerken, kerkhoven, waterkering, waterlossing en wegen).

Overlaat: verlaagd dijkgedeelte dat door een kade op gelijke hoogte met de aangrenzende dijkvakken is gebracht. Hierdoor kan de dijk bij nood snel worden afgegraven zodat de rivier zich zijdelings kan ontlasten en de druk op dijkdelen die grotere belangen beschermen, afneemt.

Overslaggrond: grond – zand en grind – die het water tijdens dijkbreuken had opgehaald uit een wiel en die in de vorm van een waaier was uitgestrooid over het achter de doorbraak liggende boerenland.

Overstromingsvlakte: platte of nagenoeg platte land langs een rivier of beek dat blank pleegt te staan met een overstroming.

Piping: verschijnsel waarbij holle ruimten

onder een dijk ontstaan door een kwelstroom die zand meevoert.

Rabatten: Aarden ruggen, aangelegd om moerassen te cultiveren en geflankeerd door greppels voor drainage. Rabatten werden doorgaans beplant met hakhout, waaronder wilgenhout dat ook bruikbaar was voor de dijkversterking.

Rijs/rijshout: dunne, taaie takken, gewoonlijk van wilgen, die in bossen werden gebonden.

Rode Lijst: lijst met bedreigde flora of fauna.

Ruimtelijke kwaliteit: het verweven van ruimtelijke functies – wonen, werken, water, natuur en cultuurhistorie (identiteit) – met een open oog voor de toekomstwaarde van de ontwikkeling, allemaal ter waarborging van de leefbaarheid in een dichtbevolkt gebied met grote ruimtelijke opgaven.

Schaaldijk: dijk die niet of amper wordt beschermd door uiterwaarden; hij staat daarvoor zomer en winter bloot aan stroom en golfslag van de rivier. Doorbraken van schaaldijken resulteerden dikwijls in de bouw van inlagen.

Schutlaken: afsluiting, schot of schotdeur; keersluisje in een wetering.

Slaperdijk of slaper: binnendijk die het water gaat keren als de voorgelegen dijk – de buitendijk of waker – is bezweken.

Souslag: moerasje aan de buitentee van de dijk ontstaan door winning van specie voor dijkonderhoud. Het woord 'sou' kan een afgeleide zijn van 'soe' of 'zoe', synoniem met zudde of zomp, een moeras. 'Slag' betekent een afgegrensd stuk land. Een souslag lag voor een hoefslag (zie aldaar).

Strang of hank: deels dichtgeslibde riviergeul,

vaak een restant van een eeuwenoude hoofdgeul van de rivier.

Uitgedijkt land: moerasland ontstaan door afgraving van grond voor bouw, versterking en herstel van de dijk. Het kan binnendijks en buitendijks liggen en werd gecultiveerd door aanleg van rabatten (zie aldaar).

Uitlaag/uitlaagdijk: dijk die tijdens een dijkherstel aan de buiten- of rivierzijde van een dijkdoorbraakkolk of wiel was gelegd.

Verhang: verhouding tussen het verval en de afstand waarover dit verval is gemeten.

Verhoefslaging: verdeling van een dijk in hoofslagen (zie hoofslag)

Vingerling: dam in boogvormige gedaante, veelal aangelegd om een doorbraak in de dijk provisorisch af te sluiten.

Voorlade of voorwende: kade die het dorp moest beschermen tegen water opdringend vanuit de rivier. Voorwenden zijn later, met de sluiting van de dijkkring, geïntegreerd in de banddijk.

Voorland: terrein grenzend aan de buitenzijde van de dijk, vaak bestaand uit strangen, oudhoevig land, dijkdellen en een bermsloot.

Vroege Middeleeuwen: 4e eeuw - 10e eeuw.

Waai, waal, wade, wiel: in het Middelnederlands: draaikolk, grondeloze diepte, ook: gat veroorzaakt door een dijkdoorbraak.

Waker/wakerdijk: banddijk die onmiddellijk aan het water grenst.

Zijkade of zijdwende (in het Middelnederlands 'Sidewende'): binnenkade die het dorpsland moest beschermen tegen water uit stroomopwaarts gelegen gebieden; ook stukken land aan de zijkade en hoeven daarop verzezen, werden wel met "Sidewende" aangeduid.

Bronnenopgave

Kaartmateriaal en illustraties

DLA+ landscape architects BV Groesbeek

Foto's

Ferdinand van Hemmen

Literatuur

Anonymus, De Hollandse Waterlinie, Utrecht/Antwerpen, 1986.

Anonymus, De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566, Amsterdam, 1983.

Bavel, B.J.P. van, Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592), Hilversum, 1993.

Beltjes, P.J.W., Wat is er bekend over Culemborg vóór 1318? Een historisch-topografische verkenning met een aantal vragen (nog niet gepubliceerd artikel).

Beltjes, P.J.W. en A.J. Blommers, Eer Culemborg was. Iets over de ontginningsgeschiedenis van het gebied tussen de Lek en de Linge, waar in de Middeleeuwen de heerlijkheid Culemborg is gevormd (nog niet gepubliceerd artikel).

Berendsen, H.J.A., K.M. Cohen e.a., Zand in Banen. Zanddiepte-kaarten van het Gelderse

rivierengebied, met inbegrip van de uiterwaarden, Arnhem, 2001.

Bijl, A., Het Gelderse Water. Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940), Vuren/Leiden, 1997.

Blijdenstein, R., Tastbare tijd. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht, Amsterdam, 2005.

Blom, T.A., Leerdam. Heerlijkheid, stad en graafschap; Fragmenten uit de Leerdamse historie, Leerdam, 2005.

Ewijk, H. Geschiedkundig verslag der dijkbreuken en overstromingen langs de rivieren in het Koninkrijk Holland, voorgevallen in Louwmaand MDCCCIX, Amsterdam, 1809.

Gottschalk, M.K.E., Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland (3 dln), Assen, 1971-'77.

Harten, J.D.H., Sporen in het landschap. Kleine historische landschapselementen in de West-Betuwe en de Vijfheerenlanden, Utrecht, 1997.

Hemmen, F.M. van en G.B. Janssen, Fort Pannerden. Het slot op de kraan voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie, Huissen/Zevenaer, 2003.

Hemmen, F. van, E. Heunks e.a., Schone slaper – Hollands hoop in bange dagen: cultuurhis-

- torisch advies voor de verbetering van de ‘Diefdijklinie’ (RAAP-rapport 1531), Amsterdam, 2007.
- Heunks, E., Archeologische verwachtingskaart gemeente Culemborg (RAAP-rapport 1438), Amsterdam, 2006.
- Huizer, J., A. van Benthum e.a., De archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart van de gemeente Vianen, Amersfoort, 2007.
- Keij, A., Onderzoek naar dialectgrenzen en articulatorische verschillen in het Middennederlandse rivierengebied met een verwijzing naar een mogelijke relevantie voor het onderwijs in de moderne vreemde talen, Amsterdam, 1982.
- Kooijman, H., Volksverhalen uit het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant (Nederlandse Volksverhalen Deel 2), Amsterdam, 1988.
- Schakel, M.W., De waterwolf slaat toe. Dordrecht, 1977.
- Sinninghe, J.R.W., Gelders sagenboek, Zutphen, 1975.
- Steenbergen, C., J. van der Zwart e.a., Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie, Rotterdam, 2009.
- Uijterschout, I. L., Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de Nederlandsche krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden, Kampen, 1935.
- Ven, G. P. van de, Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland, Utrecht, 1993.
- Voet van Oudheusden, A.W.K., Historische beschrijving van Culemborg, Utrecht, 1753.
- Will, C., Sterk Water. De Nieuwe Hollandse Waterlinie, Utrecht, 2002.

Archiefmateriaal

- Met het onderzoek zijn archivalia, vooral historische kaarten, geraadpleegd afkomstig uit:
 Het Gelders Archief (beeldbank website archief)
 Het Nationaal Archief (beeldbank website archief)
 Het Regionaal Archief Gorinchem
 Speciale Collecties Wageningen UR (luchtfoto’s WO II)

Digitale documentatie; websites

- AHN viewer
 Google Earth
www.gemeenteculemborg.nl
www.gemeentenieuwegein.nl
www.gemeentevianen.nl
www.voetvanoudheusden.nl
www.waterlinieroute.nl

